

Câhiliye'den Kur'ân'ın Nüzûlüne ve Mütেকaddimûn Döneme: İlim Kavramının Tarihsel Dönüşümü*

From the Age of Ignorance to the Revelation of the Qur'an and the Early Islamic Period: The Historical Transformation of the Concept of Knowledge

Selma KAVURMACIOĞLU

Öğr. Gör., Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
Lect., Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences, Department of Qur'anic Reading and Qiraat
e-posta: selmakavurmacioglu@gmail.com
Orcid: 0000-0003-3624-3365

Mustafa ŞEN

Doç. Dr. Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
Assoc. Prof. Amasya University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Qur'anic Reading and Qiraat
e-posta: mustafa.sen@amasya.edu.tr
Orcid: 0000-0003-4763-0328

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Eylül / September 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 25 Aralık / December 2024

Atıf / Citation: Kavurmacioğlu, Selma- Şen, Mustafa. "Câhiliye'den Kur'ân'ın Nüzûlüne ve Mütেকaddimûn Döneme: İlim Kavramının Tarihsel Dönüşümü". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (Aralık 2024): 75-99. <https://doi.org/10.34085/buifd.1548732>.

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected. web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd>

* Bu makalenin "İlim Kavramının Etimolojik Tahlili", "Câhiliye Döneminde İlim Kavramı" ve "Kur'ân'ın Nüzûl Sürecinde İlim Kavramı" başlıkları, hâlen devam eden "Kur'ân'da Bilme Biçimleri" başlıklı doktora tezinin "Bilme (İlim) Kavramının Kavramsal Tahlili" başlıklı bölümünden yararlanılarak hazırlanmıştır

Öz

Bu çalışma, Câhiliye dönemi, Kur'ân'ın nüzûl süreci ve ardından teşekkül eden Müttekaddimûn dönemi İslâm toplumlarında "ilim" kavramının tarihsel seyrini ele alacaktır. Çalışma, Kur'ân'ın ilim anlayışının yalnızca dünya hayatına dair malûmatla sınırlı kalmadığını; insanın Allah'ı tanmasına, yaratılışın hikmetini kavramasına, varoluşun anlamını idrak etmesine ve manevî tekâmülüne rehberlik eden bir nitelik kazandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca, Câhiliye dönemindeki ilim anlayışıyla İslâm'daki ilim anlayışı karşılaştırıldığında, İslâm'ın ilme verdiği ulvî değerlerin toplumsal yapıyı nasıl köklü bir şekilde dönüştürdüğü ve medeniyetin gelişimine nasıl yön verdiği açıkça görülecektir. Bu çalışmada ilk olarak ilim kavramının etimolojik tahlili yapılacak ve Câhiliye döneminde ilim kavramının hangi anlamlarda kullanıldığı, o döneme ait şiirler üzerinden tespit edilmeye çalışılacaktır. Daha sonra, Kur'ân'ın nüzûl sürecinde vahyin sunduğu ilim anlayışından bahsedilecek; bu anlayış âyetlerle örneklendirilecektir. Aynı süreçte, Hz. Peygamber'in ilim anlayışının nasıl şekillendiği, hadislerle ortaya konmaya çalışılacaktır. Ayrıca, İslâm medeniyetinin yükselme döneminde vahiy temelli ilim anlayışının, Gazzâlî, Farâbî ve İbn Sînâ gibi düşünürler tarafından nasıl zenginleştirildiği ele alınacaktır. Son olarak, Câhiliye dönemi ile İslâm'daki ilim anlayışları, ilmin kaynağı, kapsamı ve amacı açısından karşılaştırılacak; bu farklılıkların topluma yansımaları değerlendirilecek ve Câhiliye toplumunda şâirlerin, İslâm toplumunda ise âlimlerin üstlendikleri roller mukayese edilecektir. Bu konular, bir makalenin sınırları dâhilinde ele alınacağından, her bir başlık kapsamlı bir inceleme yerine genel bir yaklaşımla değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İlim, Câhiliye, İslâm Öncesi İlim, Sözlü Gelenek.

Abstract

This study examines the historical trajectory of the concept of "knowledge" ('ilm) in the Jâhiliyyah period, the era of Qur'anic revelation, and the subsequent formative period in early Islamic societies. It aims to show that the Qur'anic concept of knowledge extends beyond worldly information, serving as a guide for recognizing God, understanding creation's wisdom, grasping the meaning of existence, and advancing spiritually. Additionally, comparing the concept of knowledge in Jâhiliyyah with that in Islam will reveal how Islam's elevated view of knowledge deeply transformed social structures and shaped the development of civilization. The study begins with an etymological analysis of "knowledge" and explores its meanings in the Jâhiliyyah period through period poetry. It will then address the Qur'anic concept of knowledge during the process of revelation, illustrated by verses, and how the Prophet Muhammad's (peace be upon him) understanding of knowledge evolved, as reflected in hadiths. Moreover, it examines how revelation-based knowledge was enriched by thinkers like al-Ghazâlî, al-Fârâbî, and Ibn Sînâ during the peak of Islamic civilization. Lastly, Jâhiliyyah and Islamic perspectives on knowledge will be compared in terms of its source, scope, and purpose; this comparison will assess the societal impact of these differences and contrast the roles of poets in Jâhiliyyah with scholars in Islam. Given the scope of this article, each topic will be addressed broadly rather than in exhaustive detail.

Keywords: Tafsir, Knowledge, Jâhiliyyah, Pre-Islamic Knowledge, Oral Tradition.

1. Giriş

İlim, İslâm medeniyetinin temel taşlarından biri olarak, hem bireyin hem de toplumun gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. Ancak ilim kavramının geçirdiği dönüşüm, İslâm'ın doğuşundan önceki Câhiliye olarak adlandırılan dönemle ve Kur'an'ın nüzûl süreci ile yakından ilişkilidir. Bilgi, Câhiliye döneminde daha çok günlük yaşamın pratik ihtiyaçlarına hizmet eden bir araç olarak görülmüş, bireylerin sosyal statülerini koruma ve kabile onurunu yüceltme amacıyla kullanılmıştır. Bilginin kaynağı genellikle bireysel deneyimler ve sözlü kültür olurken, yazılı bilgiye sınırlı bir erişim söz konusu olmuştur.¹

İslâm'ın gelişiyle birlikte, Kur'an'ın vahiy yoluyla sunduğu ilim anlayışı, bu dar kapsamlı anlayışı köklü bir şekilde değiştirmiştir. "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"² diyen Kur'an, ilmi yüce bir değer olarak ilan etmiş; Allah'ı tanımanın, yaratılışı kavramanın ve insanın hem dünyevî hem de uhrevî saadetinin bir aracı kılmıştır. Kur'an'ın ışığında ilmin kapsamı genişlemiş; akıl, tefekkür ve ilahî rehberlik, ilim arayışının temel taşları hâline gelmiştir.

Hz. Peygamber'in rehberliğinde, ilim sadece bireysel gelişim için değil, toplumsal gelişim ve Allah'ın dinine hizmet için de gerekli görülmüştür. İslâm, bilgi edinmeyi kutsal bir sorumluluk hâline getirirken, ilim sahibi olanların toplumda ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu belirtmiştir. İlhan Kutluer'in *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, Musa Bilgiz'in *Kur'an'da Bilgi (Kavramsal Çerçeve ve Bilgi Türleri)* ve Ziyad Al-Rawashdeh'in *Kur'an'da İlim Kavramı* adlı eserleri, bu bağlamda yapılmış önemli çalışmalar arasında yer almaktadır. Bunun yanında Câhiliye dönemi ve şiirleri çok farklı çalışmaların da konusu olmuştur. Ancak, Câhiliye ve İslâm toplumlarındaki bilgi anlayışını karşılaştırmalı olarak ele alıp İslâm medeniyetinde ilmin rolünü derinlemesine inceleyen bağımsız çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmada, Câhiliye döneminden vahyin gelişine kadar ve Müttekaddimûn döneminde ilim kavramının geçirdiği dönüşüm incelenmekte; Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Peygamber'in bu dönüşüm sürecine nasıl rehberlik ettiği ele alınmakta ve farklı ilim anlayışının bu iki toplumdaki yansımalarına bakılmaktadır.

2. İlim Kavramının Etimolojik Tahlili

İlim, aslı Arapça olup عَلِمَ fiilinden türetilen bir mastardır.³ عَلِمَ, عَلِمْتُ ve تَعْلَمُ ve تَعْلَمُونَ demektir. Âlim, bilgili kişidir. Çoğulu الْعُلَمَاءُ "hakıyla bilen" anlamındadır. عَلِمَ

¹ "İlim" ve "bilgi" kavramları birbirine yakın olmakla birlikte farklı derinlikleri olan iki kavramdır. Bilgi, genel anlamda kişinin bir konuda edindiği malûmat, veri ve kavrayışı ifade ederken, ilim bu bilgilerin sistematik bir şekilde ele alınması, derinlemesine anlaşılması ve hikmetle birleştirilmesi anlamındadır. Her ilim bilgi içerir, ama her bilgi ilim kapsamında değerlendirilmeyebilir. İlim ve bilgi arasındaki bu farklılığı dikkate alarak çalışmamızda zaman zaman daha dar bir kapsama sahip olan ilim kelimesi yerine daha genel ve geniş bir kavram olan bilgi kelimesini kullanacağız. Ebû 'Abdillâh (Ebû'l-Fa'zl) Faḥrüd-dîn Muḥammed b. 'Umer b. Ḥüseyn er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebir)* (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, 1420/1999), 2/418-420.

² ez-Zümer 39/9

³ Ebû'l-Ḥüseyn Aḥmed b. Fâris b. Zekerıyyâ İbn Fâris, *Mu'cemü meḳâyisi'l-luğâ*, thk. 'Abdüsselâm Muḥammed Hârûn (Dâru'l-fıkr, 1399/1979), 4/109; Ebû Naşr İsmâ'îl b. Ḥammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh Tâcü'l-luğâ ve şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Aḥmet 'Abdülgâfûr Atṭâr (Beyrût: Dâru'l-'ilm ve'l-melâyin, 1407/1987), 5/1990.

çok bilgili kişiye verilen isimdir.⁴ عَلَمٌ “yegâne bilen” anlamındadır.⁵ التَّعْلِيمُ ve الْعَالِمُ ise “öğretmek” anlamına gelmektedir. الْإِعْلَامُ kelimesi de “öğretmek ve bildirmek” anlamındadır.⁶ الْعَلْمُ, الْعَلْمَةُ, الْعَلْمَةُ kelimeleri, dağın zirvesi, ordunun sancağı, yol üzerine konan işaret levhaları, bir şeyi diğer şeyden farklı kılan özellik gibi anlamlara gelmektedir.⁷ عَلَامٌ kına demektir, konulduğu yerde iz bıraktığı için bu adı almıştır.⁸ الْمَعْلَمُ yolda işaret olarak kullanılan iz, belirti demektir.⁹ الْعَلَامَةُ yol bulmaya yarayan işaret anlamındadır.¹⁰

Sonuç olarak, الْعَلْمُ kelimesi ve türevleri incelendiğinde hepsinde ortak olan hususun; farklılık, farkındalık, belirginlik, ayırt etme, alamet, iz, işaret gibi özellikler olduğu söylenebilir. Bu “ilim” kelimesinin sadece “bilmek” anlamına gelmediğini, aynı zamanda işaret ve sembollerle bağlantılı çok yönlü bir anlam dünyasına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹

3. Câhiliye Döneminde İlim Kavramı

Câhiliye, Kur’ân’da ve hadislerde İslâm öncesi Arap toplumunun sosyal, kültürel ve dinî yönlerini tanımlayan bir dönemi ifade eder.¹² Bu dönem, İslâm öncesi Arap toplumunun ilme bakış açısını ve kabul gören doğrular ve inançlarla şekillenen düşünce yapısının toplumsal hayattaki karşılığını anlamamız açısından önemlidir.

Bu dönemde bilgi, özellikle kabile yapısına dayanan toplumsal düzenin önemli bir parçasıydı. Câhiliye toplumunda “ilim” kavramı, günümüzdekinden farklı olarak, kişisel tecrübeye ve kabile geleneklerine dayalı bir bilgi anlayışını yansıtıyordu. Toplumda bilge kabul edilen kişiler genellikle, din adamları, kâhinler, yaşlılar, savaşçılar ve şâirlerdi. Bilgi, sosyal hiyerarşiyi belirleyen önemli unsurlardan biriydi ve bilgelik, onur ve liderlik gibi kavramlarla iç içeydi.¹³ Câhiliye döneminde bilgi, pratik ve günlük yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olarak görülmekteydi. Bu bilgi, bireylerin hayatta kalmalarına, toplumsal statülerini korumalarına ve

⁴ Mecdüddin Muhammed b. Ya’kûb Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muḥîṭ*, thk. Müessesetü’r-Risâle (Beyrût: Müessesetü’r-risâle, 1426/2005), 1140.

⁵ Ebü’l-Faḍl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. ‘Alî b. Ahmed el-Enşârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisâni’l-‘Arab* (Beyrût: Dâru şâdir, 1414/1993), 12/417; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu’l-Basît Fi Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muḥîṭ*, ed. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 6/5123.

⁶ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu’l-Basît Fi Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muḥîṭ*, 6/5122.

⁷ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü’l-luġa*, thk. Muhammed ‘Avḍ Mer’ab (Beyrût: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, 1422/2001), 2/254; Ebü’l-Kâsım İsmâ’il b. Sâhib b. ‘Abbâd, *el-Muḥîṭ fi’l-luġa*, thk. Muhammed Hasan Ali Yâsîn (Beyrût: ‘Âlemü’l-kütüb, 1415/1994), 2/59; İbn Fâris, *Meḳâyisi’l-luġa*, 4/109; Ebü’l-Kâsım Maḥmûd b. ‘Umer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf ‘an ḥaḳâ’iki ğavâmi’zi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vücihi’t-te’vil*, ed. Muştafâ Hüseyin Ahmed (Beyrût: Dâru’l-kütübî’l-‘Arabî, 1407/1987), 4/446; Ebü’l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mücmelü’l-luġa*, thk. Züheyr ‘Abdülmüşin Şulṭân (Beyrût: Müessesetü’r-risâle, 1406/1986), 624.

⁸ Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Başrî İbn Düreyd, *el-Cemheretü’l-luġa*, thk. Remzî Munîr Ba’albekî (Beyrût: Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, 1407/1987), 2/948.

⁹ Ebü’l-Kâsım Maḥmûd b. ‘Umer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaḥşerî, *Esâsi’l-belâġa*, thk. Muhammed Bâsil (Beyrût: Dâru’l-kütübü’l-‘ilmiyye, 1419/1998), 1/676.

¹⁰ Sâhib b. ‘Abbâd, *el-Muḥîṭ fi’l-luġa*, 2/59; İbn Düreyd, *el-Cemheretü’l-luġa*, 2/948.

¹¹ “İlim” ile “bilmek” arasında fark olduğu gibi “bilgi” ile “bilmek” arasında da fark vardır. Bilgi, genellikle doğru kabul edilen inançlar ve yargılarla bağlantılıdır. Ancak, bilmek, bu bilgilere ulaşma biçimi ve bu sürecin birey tarafından nasıl deneyimlendiği ile daha fazla ilgilidir. Kerim Yavuz, *Eğitim Psikolojisi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1991), 106.

¹² Âl-i İmrân 3/154; el-Mâide 5/50; el-Ahzâb 33/33; el-Fetih 48/26. Ebü ‘Urve Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, thk. Ḥabîbürraḥmân el-A’zamî (Beyrût: Tevzi’u’l-mektebeti’l-İslâmî, 1403/1983), “Bâbü keyfe’s-selâm ve r-redd” (No: 19437).

¹³ Toshihiko Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 74; Musa Bilgiz, *Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), 75-76; Ziyad Al-Rawashdeh, *Kur’an’da İlim Kavramı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 42.

kabile içinde itibar kazanmalarına yardımcı oluyordu. Ayrıca, kabileler arası savaşlar ve sosyal ilişkilerde de stratejik bilgi, son derece önemli bir yer tutmaktaydı. Bu sebeple, Câhiliye toplumunda bilgi, sadece bireysel bir değer değil, aynı zamanda toplumsal bir sermayeydi. Aşağıdaki şiirde Semev'el b. Garîz b. Âdiyâ (ö. 560 [?]) bilginin ve bilmenin değerini, bilenle bilmeyenin farkına dikkat çekerek göstermeye çalışmıştır:

“Eğer bilmiyorsanız, bizimle onlar hakkında insanlara sorun. Âlim ile câhil hiç aynı olur mu?”¹⁴

Şâir, “âlim” ve “câhil” arasındaki farkı vurgularken bilginin değerini öne çıkarmaktadır. Bilgi, sosyal ilişkilerde önemli bir güç kaynağıdır ve toplum içinde kişiye saygınlık kazandırır. Bilgi sahibi olan kişi, olayları daha iyi anlayabilir, doğru kararlar verebilir ve toplumda daha yüksek bir statüye sahip olabilir. Buna karşılık câhil kişi, bu ayrıcalıklardan yoksundur ve toplum içinde hak ettiği saygıyı göremez.

Câhiliye şiirlerinde ilim kavramına yüklenen anlamları şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

a. Kesin Bilgi, Objektif Doğrular:

Câhiliye döneminde, ilmin tecrübe neticesinde elde edilen ve kabile ruhu taşıyan bir bilgiyi temsil etmesi; onun sübjektifliği ifade eden ve kişisel düşünce olarak nitelendirilen “zan” kelimesinin zıddı olarak görülmesine ve mutlak geçerliliği olan “objektif doğrular” olarak kabul edilmesine yol açmıştır.¹⁵ Tarafe b. el-Abd'e (ö. 564 [?]) ait olan aşağıdaki beyit, onların zihinlerindeki “ilim” ve “zan” kavramları arasındaki farkı ortaya koymaktadır:

“Şunu zanla değil, kesin bir bilgiyle bilirim ki: Bir kimsenin efendisi aşağılandığında, o kişi de aşağılanır.”¹⁶

Şâir bu beytinde bilgiyi “zan” ile karıştırmadığını, yani şüpheli ya da belirsiz bir yargıya dayanmadığını ifade etmektedir. Burada “bilmek”, deneyime ve gözleme dayalı “kesin bilgi” anlamında kullanılmıştır. Şâir bilgisinin kesinliğini, kişisel tecrübesine dayandırmaktadır. Dolayısıyla bilgisi objektiftir. Düşünce ve fikir yürütmek suretiyle elde edilen zan gibi sübjektif bir bilgi değildir.¹⁷

b. Tecrübe Yoluyla Elde Edilen Bilgi:

Câhiliye döneminde bilgi, daha çok yaşam mücadelesi, kabile içindeki statü ve sosyal başarı için gerekli olan deneyimlerden beslenirdi. Züheyr b. Ebî Sülmâ'ya (ö. 609 [?]) ait şu beyit, bilginin tecrübe ile nasıl şekillendiğini göstermektedir:

¹⁴ Ebü 'Uşmân 'Amr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Kinânî el-Leysî Cāḥiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002), 3/128; Ebü'l-Ferec b. Ḳudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Baġdâdî Ḳudâme b. Ca'fer, *Naḳdû's-Şi'r* (İstanbul: Matba'atu'l-Cevâib, 1302/1885), 74.

¹⁵ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 74; Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 75-76; Al-Rawashdeh, *Kur'an'da İlim Kavramı*, 42.

¹⁶ Ebü Amr b. el-'Abd b. Süfyân b. Sa'd el-Bekrî el-Vâilî Tarafe, *Dîvânü Tarafe b. el-'Abd*, thk. Mehdi Muhammed Nâşiruddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2002), 67; Ebü Muhammed 'Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî İbn Ḳuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1423/2002), 1/190.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 323; Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 74; Al-Rawashdeh, *Kur'an'da İlim Kavramı*, 37.

“Ve savaş, ancak bildiğiniz ve tecrübe ettiğiniz şeydir; onun hakkında söylenen tahmini sözlerle (duyumlarla) anlaşılmaz.”¹⁸

Şâir, savaş hakkında sahip olduğu bilgiyi tecrübelerine dayandırmaktadır. Zühreyr’in, kişisel deneyimlerden doğan bilginin, başkalarının duyumlarından daha güvenilir olduğunu ifade etmesi, “ilim” kelimesini “kesin bilgi” anlamında kullandığını göstermektedir. Zevzenî (ö. 486/1093) bu beyti açıklarken, şâirin savaşı şüpheye dayalı yargularla değil, tecrübelerinin doğruladığı kesin delillerle anlattığını ifade etmiştir.¹⁹

Bişr b. Ebî Hâzım el-Esedî’nin (ö. ?)²⁰ “tecrübe” kelimesini “bilgisizliğin” zıttı olarak kullandığı ve tecrübe ile bilmenin üstünlüğünü vurguladığı şiiri şöyledir:

“(Ey dinleyen kişi!) Savaşlar konusunda Temîm ve Âmir kabilelerine sor bakalım! Hiç tecrübe eden kişi bilmeyen biri gibi midir?”²¹

Şâir, Temîm ve Âmir gibi güçlü kabileleri örnek göstererek, savaşlarda başarı elde etmenin tecrübeye dayandığını ima etmektedir. Aynı zamanda, bilgelik ve tecrübenin, insanları diğerlerinden ayıran belirleyici özellikler olduğunu vurgulamaktadır.

c. Hikmet:

İlim, yaşlılar ve deneyimli kişiler tarafından aktarılan “hikmet” anlamında da kullanılmıştır. Toplumun ileri gelenlerinin ve yaşlılarının hikmet içerikli sözleri, şiirlerde, gençlere rehberlik etmek amacıyla dile getirilmiştir. Zühreyr’e ait şu beyit meşhurdur:

“Hayatın yüklerinden usandım; seksen yıl yaşayan her insan, ey dostum, mutlaka bıkar. Dün ve bugün olanları çok iyi biliyorum, fakat yarın ne olacağını bilemem.”²²

Bu dizelerde, yaşlılıkla birlikte gelen bilgelik ve deneyime dayalı bilgi anlatılmaktadır. Şâir, dünyevî tecrübelerinden elde ettiği bilgileri ifade ederken, geleceğin bilinmezliğine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda, bilgi, şâirin yaşam tecrübeleriyle kazandığı hikmet dolu birikimi yansıtmaktadır.²³

d. Zuhur Etmek, Ortaya Çıkmak:

İlim kelimesinin Câhiliye şiirinde kazandığı diğer bir anlam, “zuhur etmek, ortaya çıkmak”tır. Nitekim Zühreyr’in *Mu‘allakâ‘*’ında geçen bir beytinde bu anlamda kullanılmıştır:

¹⁸ Muhammed b. Ebî'l-Hattâb Ebü Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş 'âri'l-'Arab*, thk. 'Alî Muhammed el-Becâdî (Mısır: Nehdâtü Mısır li't-ṭibâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzi', 1431/2010), 165.

¹⁹ Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'a* (Beyrüt: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1423/2002), 143.

²⁰ Bişr b. Ebî Hâzım el-Esedî hakkında bilgi için bk: İbn Sellâm el-Cumahî, *Ṭabakâtü fuḥûli's-şu'arâ'*, thk. Maḥmûd Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.), 1/97.

²¹ Ebü'l-'Abbâs Mufaḍḍal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî, *el-Mufaḍḍaliyyât (Kitâbü'l-İhtiyârât ve Kitâbü'l-Muhtârât)*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - 'Abdüselâm Muhammed Hârûn (Kâhîre: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 346; Ebü Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş 'âri'l-'Arab*, 400.

²² Ebü Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş 'âri'l-'Arab*, 176.

²³ Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'a*, 149.

“Her ne kadar güzel ahlâka sahip kişi, bunun başkalarına gizli kalacağını zannetse de o aşikâr olur/zuhur eder.”²⁴

Zevzenî bu beytin şerhini yaparken, insanların iyi veya kötü nasıl bir karaktere sahip olurlarsa olsunlar bunun başkalarına gizli kalacağını zannettiklerini, fakat hakikatin böyle olmadığını; ahlâkın gizli, yaratılışın ise baki kalmayacağını ifade etmiştir.²⁵ Beyitteki “تُعَلِّمُ” kelimesi “تُخْفِي” kelimesinin zıddı olarak “تُظْهِرُ” manasında kullanılmış olup bilgi ve farkındalığı temsil etmektedir. Bu, ilmin insan davranışlarını anlama ve değerlendirme boyutunu gösterir.

e. Nişan, Alâmet, İşaret:

Antere b. Şeddâd (ö. 614 [?]) ilim kelimesini “nişan, alâmet, iz” anlamında kullanmıştır:

“Savaş meydanlarında nice nişan taşıyan hakiki yiğitlerin sırtlarına geçirdikleri sağlam yapılı zırhları parçalamışındır.”²⁶

Şeybânî (ö. 213/828 [?]) şiirde geçen “مُعَلِّمٌ” kelimesini “savaşta kendini bir nişanla belirten kişi” olarak tarif etmiştir.²⁷ Zevzenî ise “bir taburun süvarisi veya bölükten biri olarak bilinen kişi” olarak ifade etmiştir.²⁸

f. Araştırmak, Öğrenmek:

Antere, bir başka şiirinde cariyesinden, sevgilisinin durumuna dair haberleri kendisine bildirmesini istemektedir. Bu beyitte "ilim" kelimesi, yalnızca bir bilgi talebini değil, cariyenin doğrudan erişemeyeceği bu bilginin araştırma ve inceleme yoluyla elde edilmesi sürecini de ifade etmektedir. Şâir burada, basit bir haber almanın ötesinde, gizli ve detaylı bir inceleme sonucu ulaşılan kesin bilgiyi kastetmektedir. Bu nedenle, ilim kelimesinin "kesin sonuçlar elde etmek için derin tetkikler yapmak" anlamında kullanıldığı söylenebilir.

“Ne yaptığını öğrenmek için hizmetçimi gönderdim ve ona: ‘Git bakalım, ne ahvalde olduğunu gizlice araştır ve öğrendiklerini bana bildir.’ dedim.”²⁹

Değerlendirme

Câhiliye döneminde ilim, kişisel tecrübe, gelenekler ve toplumsal düzen temelinde gelişmiş, bireyin hayatta kalması, sosyal statüsünü koruması ve kabile onurunu pekiştirmesi için hayati görülmüştür. Bilgi, özellikle savaş, strateji ve sosyal ilişkilerde bir güç kaynağıydı. Câhiliye şiirlerinde bilgi kesinlik ve tecrübeyle ilişkilendirilmiş, bilgisizlik ise tecrübesizlikle eşdeğer sayılmıştır. Bilgi, genelde yaşlı ve deneyimli kişiler tarafından temsil edilmiş, insanın karakterini, ahlâkını ve toplumsal ilişkilerini şekillendiren bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

²⁴ Ebû ‘Amr eş-Şeybânî, *Şerhu'l-Mu'allakâti't-tis'a*, thk. ‘Abdulmecîd Hemevî (Beyrût: Müessesetü'l-E'lemî li'l-Matbu'ât, 1422/2001), 213.

²⁵ Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'a*, 151.

²⁶ Ebû Zeyd el-Ğureşî, *Cemheretü eş'âri'l-'Arab*, 366.

²⁷ Şeybânî, *Şerhu'l-Mu'allakâti't-tis'a*, 245.

²⁸ Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'a*, 259.

²⁹ Ebû Zeyd el-Ğureşî, *Cemheretü eş'âri'l-'Arab*, 368.

4. Kur'ân'ın Nüzûl Sürecinde İlim Kavramı

Kur'ân-ı Kerîm'de ilim kavramının isim, fiil, fâil ve mastar gibi türevleriyle, Mekkî ve Medenî surelerin tamamında 854 kez geçtiği görülmektedir.³⁰ Kur'ân'da takriben 78.000 kelimenin mevcut olduğu düşünüldüğünde ortaya yüzde bir gibi bir oran çıkmaktadır.³¹ Buradan hareketle, Kur'ân'da en çok zikredilen kelime köklerinden birinin "ilim" olduğu ve ilmin, Kur'ân'ın anahtar kavramlarından biri olduğu söylenebilir.³² "İlm" kökünden türeyen kelimelerin Kur'ân'daki kullanımına bakmak, kavramın ve iştikaklarının nasıl kullanıldığını görmek açısından uygun olacaktır.³³

(العالم): "Allah, gaybı da şehâdeti de bilendir."³⁴ Âyette geçen Âlim ismi Kur'ân-ı Kerîm'de on üç yerde "الْغَيْبِ" kelimesi ile birlikte kullanılmıştır.³⁵ "عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ" ibaresi, Allah'ın insanlara görünenleri de onlardan gizlenenleri de bildiği ve O'na hiçbir şeyin gizli kalmadığı şeklinde izah edilmiştir.³⁶

(العلماء): Âlim isminin çoğulu olan "الْعُلَمَاءُ" da Kur'ân'da geçer. Ulema, "bilginler" anlamında kullanılır ve özellikle dinî bilgisi yüksek olan kişiler kastedilir: "Benî İsrail bilginlerinin onu bilmesi, onlar için bir delil değil midir?"³⁷

(العليم): "O, her şeyi hakkıyla bilendir."³⁸ Âyette geçen Alîm ismi, Âlim isminden farklıdır. Bu isim Allah'ın her şeyi zamana ve mekâna müteallik olmaksızın her durumda benzersiz ve mutlak bir şekilde bilmesini ifade eder.³⁹

(العلماء): "الْعَالِمُ" da aynı kökten türemiş فَعَّالٌ vezninde, mübalağa sıygasında ve "çok bilen" anlamında bir ism-i fâildir. Diğerlerinden farkı tekerrür bildirmesidir.⁴⁰ Kur'ân'da müstakil olarak geçmez, dört yerde "الْغَيْبِ" kelimesi ile kullanılır.⁴¹ "Hâlbuki ben senin zâtında olanı bilmem.

³⁰ M. Fu'âd 'Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kâhire: Dâru'l Hadîs, 1415/1994), 596-611. Ancak bu rakam, farklı araştırmalarda, "ilim" kökünden gelen fiil, isim ve mastarların farklı türevlerinin dâhil edilmesi veya edilmemesi sebebiyle değişiklik gösterebilir. Örneğin İslâm Ansiklopedisi'nin "İlim" maddesinde bu rakam 750 olarak ifade edilmiştir. İlhan Kutluer, "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/109.

³¹ İlhan Kutluer, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 71.

³² Musa Bilgiz, *Kur'an'da Bilgi (Kavramsal Çerçeve, Bilgi Türleri)* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 23.

³³ Bu çalışmada, "ilm" kökünden türeyen tüm kelimelerin Kur'ân'daki kullanımına örnek vermek çalışmanın hacmini aşacağından, sadece önemli görülen belli başlı kelimelere yer verilecektir.

³⁴ el-Mü'minûn 23/92.

³⁵ 'Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 603. 'Âlim isminin geçtiği âyetlerden bazıları: el-En'âm 6/73; et-Tevbe 9/94, 105; er-Ra'd 13/9; el-Mü'minûn 23/92...

³⁶ Ebü'l-Fidâ' İsmâ'îl b. Şihâbiddîn 'Umer b. Keşîr b. el-Kureşî ed-Dimeşki İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm* (Kâhire: Dâru'l-hadis, 1408/1988), 2/484.

³⁷ eş-Şuarâ 26/197.

³⁸ el-Bakara 2/29.

³⁹ Muḥammed Râtib en-Nâblusî, *Mevsû'atü esmâillâhi'l-ḥüsnâ ve şifâtühü'l-füdlâ mine'l-Kitâbi ve's-Sünneti*, thk. Bilâl Nureddîn ('Ammân: Müessesetü'l-fürsân, 1435/2014), 1/106-107; Nevâl bint. 'Abdil'aziz el-'İd, *Mevsû'atü şerhi esmâillâhi'l-ḥüsnâ* (Şirketü İsrâ'i'l-Ma'rife, 1441/2020), 2/67.

⁴⁰ Nâblusî, *Mevsû'atü esmâillâhi'l-ḥüsnâ*, 1/117.

⁴¹ 'Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 608.

Gizlilikleri eksiksiz bilen yalnızca sensin.”⁴² Âyetteki الْعُيُوبِ عَلَامُ ibaresi, hiç kimsenin ilminin sınırlarının ulaşamadığı nokta olarak tefsir edilmiştir.⁴³

(مَعْلُومٌ): “Bilinmiş” veya “bilinen” anlamında ism-i mef’ûl formunda bir kelimedir. Bu kelime, Kur’ân’da “bilinen bir rızık” ya da “bilinen bir gün” gibi anlamlarda geçer ve belirli, kesin, insanlar tarafından tanınan bir şeyi ifade eder. Şu âyette örneğini görmek mümkündür: “أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ / Bunlar için bilinen bir rızık, türlü meyveler vardır.”⁴⁴

(العَالَمُ): “Hamd (övme ve övülme), âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.”⁴⁵ Âlem, gök cisimleri ve onların içerdiği cevherler ve arazlar için kullanılan bir isimdir. Nasıl ki mühür ya da damga bir şeyin ne olduğunu bilmemizi sağlayan araçlarsa, aynı şekilde “âlem” de yaratıcının varlığını ve birliğini bilmemizi sağlayan bir araçtır. Bu nedenle, Allah Teâlâ, kendini bilmemiz konusunda bizi âleme yönlendirmiştir.⁴⁶

(عَلَامَاتٍ): “Daha nice alâmetler (yarattı).”⁴⁷ Buradaki عَلَامَاتٍ, işaret veya simge anlamına gelmektedir.⁴⁸

(الأَعْلَامُ): الأَعْلَامُ kelimesi Kur’ân’da iki âyette geçmektedir: “Denizde yüce dağlar gibi yükselen gemiler de O’nundur.”⁴⁹ Âyette, denizdeki gemiler dağlara benzetilmiştir.⁵⁰ Bu ifade, denizdeki büyük gemilerin görkemini, dağlara benzeterек vurgulamaktadır. “الأَعْلَامُ” kelimesi, dağları ifade ederken kullanılır ve bu kelimenin tekil hâli “علم/alem”dir, ki o da bir dağ veya yüksek tepeyi belirtir.

(المُعَلَّمُ): المَعْلَمُ ism-i mef’ûl vezninde olup ilmi alan/öğrenen kişi anlamına gelir. Kur’ân’da bir âyette yer alır: “Sonra ondan yüz çevirdiler ve: Bu, öğretilmiş (مُعَلَّمٌ) bir deli! dediler.”⁵¹

Görüldüğü üzere, “ilim” kelimesinin ve iştikaklarının Kur’ân’da kullanımı, kavramın Câhiliye döneminde sahip olduğu bilmek, iz, işaret, alâmet gibi literal anlamları koruduğunu göstermektedir. Fakat Kur’ân, kavramın literal anlamlarını koruması yanında, Câhiliye dönemindeki somut ve fiziksel anlamlardan farklı olarak kavrama soyut ve metafiziksel boyut katmış, manevî ve ilahî hakikatlere rehberlik eden bir anlama büründürmüştür. Örneğin, “De ki: Doğru yol, ancak Allah’ın yoludur. Sana gelen ilimden sonra onların arzularına uyacak olursan, andolsun

⁴² el-Mâide 5/116. Kur’ân’da geçtiği yerler: el-Mâide 5/109; et-Tevbe 9/78; Sebe’ 34/48.

⁴³ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/694.

⁴⁴ es-Sâffât 37/41

⁴⁵ el-Fâtihâ 1/2.

⁴⁶ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufađđal er-Râğib İşfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrüt: Dâru'l-ma’rife, 1351/1932), 343.

⁴⁷ en-Nahl 16/16.

⁴⁸ İbn Manzür, *Lisânü'l-‘Arab*, 12/419.

⁴⁹ er-Rahmân 55/24. Kelimenin Kur’ân’da geçtiği diğer âyet: eř-Şûrâ 42/32.

⁵⁰ Ebü ‘Abdürrahmân el- Halîl b. Aħmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-‘Ayn*, thk. Mehdi el-Maħzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî (Dâr ve mektebetü'l-hilâl, ts.), 2/153.

⁵¹ ed-Duhân 44/14.

ki, Allah'tan sana ne bir dost ne de bir yardımcı vardır."⁵² âyetinde, peygambere gelen "ilim" ile kastedilen, kaynağı ilahî olan kesin bilgi, yani vahiydir.⁵³

Vahiy, İslâm'a göre Allah tarafından peygamberler aracılığıyla insanlara iletilen ilâhî mesajlardır.⁵⁴ Amacı ise, insanları hidayete ulaştırmak, doğru yola yönlendirmek ve hayatlarına anlam kazandırmaktır.⁵⁵ Kur'ân-ı Kerîm, vahyin en temel ve kalıcı örneği olup, İslâm'ın ana kaynağını oluşturur. Vahiy, insanın kendi imkânlarıyla ulaşamayacağı kıyamet, âhiret, haşr, cennet, cehennem ve yaratılış gibi konuların yanı sıra, Allah'ın kullarına ilettiği emir ve yasaklar, geçmişte yaşanan olaylar, gelecekte gerçekleşecek bazı hadiseler, kozmik düzen ve toplumsal yasalar hakkında bilgi sunar. Böylece ilim, vahiy aracılığıyla insanlara sunulmuş ve Allah'ın insanlara olan rehberliği ile ilişkilendirilmiştir. İslâm'da ilim sahibi olmak ise, kişinin kendisine vahiy yoluyla bildirilen hakikatleri kabul etmesi ve bu hakikatler doğrultusunda Allah'ı tanınması ve O'nun buyruklarına uygun bir yaşam sürmesiyle bağlantılı kabul edilmiştir.

Kur'ân'ın nüzûl sürecinde "ilim" kelimesi, doğruluk ve kesinlik anlamlarını korusa da, Câhiliye dönemindeki kaynaklarından ayrılmıştır. Kur'ân'a göre, gerçek bilginin kaynağı ne kişisel tecrübe ne de kabile gelenekleridir; bunlar zandan öteye geçemez. Gerçek bilgi, yalnızca Allah'tan gelen vahiydir.⁵⁶ Bu konu bir sonraki bölümde daha detaylı ele alınacaktır.

4.1. Kur'ân ve Hadislerde İlim

4.1.1. Kur'ân'da İlim

Kur'ân'da ilim, insanların Allah'a yakınlaşmalarını ve O'nun buyruklarını yerine getirmelerini sağlayan bir kavram olarak ele alınmıştır. İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren ilim, kişinin Allah'ı tanınması, ahlâk ve fazilet sahibi olması, âhiret inancını benimseyerek hesap gününe hazırlıklı yaşaması için önemli bir araç kabul edilmiştir. Bu sebeple Kur'ân, ilim sahibi olduğu hâlde ilmiyle âmil olmayanlara karşı olumsuz bir tavır sergilemektedir: "*Tevrat'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerce kitap taşıyan merkebin durumu gibidir.*"⁵⁷ Allah, kitabı okuyup içindekilerle amel etmeyen Yahudi ve Hristiyanların durumunu, sırtında kitap taşıyan, fakat içeriğini bilmeyen bir eşeğe benzetmiştir. Nasıl ki eşek, sırtında taşıdığı kitaptan bir fayda görmezse sahip oldukları ilimle amel etmeyenler de o bilgiden bir fayda görmezler.⁵⁸ Bu âyette, Müslümanlara ilmin yüklenilmesinin bir sorumluluğu gerektirdiği hatırlatılmaktadır. Eğer bilgi uygulamaya konulmazsa, bilgiyi taşımak anlamsız hâle gelir. Kur'ân, ilmiyle amel etmeyenlere karşı olumsuz bir tavır sergilerken, ilmiyle amel edenleri

⁵² el-Bakara 2/120.

⁵³ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. 'İsâ el-Mürri el-Çurtubî İbn Ebî Zemenin, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîz*, thk. Ebû 'Abdillâh Hüseyin b. 'Ukkâşe, Muhammed b. Muştafâ el-Kenz (Kâhire: el-Fârûku'l-ğadise, 1423/2002), 1/174; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/182.

⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/379-382; Nüreddin Muhammed 'İtr el-Halebî, *Ulümü'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dimeşk: Maţba'atü's-şabâh, 1993), 15.

⁵⁵ el-Bakara 2/185. Âyetin meali: "*Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği aydır.*"

⁵⁶ İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 75-76; Al-Rawashdeh, *Kur'an'da İlim Kavramı*, 42-43.

⁵⁷ el-Cuma 62/5.

⁵⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Maḥmūd Muhammed Şâkir (Mekke: Dâru't-terbiye ve't-türâs, ts.), 23/377-378.

yüceltmektedir. Şu âyet, İslâm'da ilmin ne kadar değerli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır: “Allah sizden inananları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin.”⁵⁹ Bu âyette, ilim sahibi olanların Allah katında özel bir konuma sahip oldukları vurgulanmaktadır. Âyette geçen “dereceler”, yüksek katmanlar ve mertebeler anlamına gelmektedir. Âlûsî'ye (ö. 1270/1854) göre, ilim sahipleri bu dereceye “ilim ve amelleri” sayesinde nail olmuşlardır. Fakat “ilim”, taşıdığı yüksek konum ile amelin de değerini yükselttiği için, kişiyi daha çok yüceltmektedir. Bu yüzden ki amelini bir ilim neticesinde ifa edenler, ilmin rehberliğinden yoksun bir şekilde amel edenlerden çok daha üstün kabul edilmiştir.⁶⁰

Kur'ân, vahiy temelli bilgiyi değerli ve güvenilir bir kaynak olarak görüp sahibini yüceltirken, vahye uzak ve ona muhalif bir bilgiyi de bu bilginin sahibini de değersiz kabul eder. Bu konuda şu âyet güzel bir örnektir: “Peygamberleri onlara apaçık bilgiler getirince, onlar kendilerinde bulunan (beşerî) bilgiye güvendiler (onu alaya aldılar). Alaya aldıkları şey kendilerini boğuverdi.”⁶¹ Peygamberlerin getirdikleri bilgiler, tefsirlerde “vahiy, apaçık mucize ve hüccet” olarak açıklanmıştır.⁶² Kâfirlerin güvendikleri ilim, dünyevî ilimler olarak açıklanmıştır. Dünyevî ilimler, “tabiat felsefeleri, öğretileri ve bu gibi hayale dayalı mitolojik hikâyeler” olarak sıralanır.⁶³ “Bâtıl zan, boş inanç ve bir takım hurafeler”⁶⁴ olarak da açıklanmıştır. Bu açıklamalardan hareketle âyette geçen ilim, kişiyi peygamberlerin getirdiği vahyi, sunduğu delilleri, gösterdiği mucizeleri, kısacası hak ve hakikati kabul etmeye götürmediği için gerçek ilimden sayılmamıştır, bu ilmin sahipleri de Allah'ın katında cahil olarak nitelendirilmiştir.

Kur'ân'ın ilim anlayışı, bireyin yalnızca dinî konularda değil, aynı zamanda dünyevî konularda da yetkinlik kazanmasını teşvik eder. Bu bağlamda ilim, hem dinî hem de dünyevî alanları kapsar. Şu âyette bu düşüncenin izlerini görmek mümkündür. “Eğer doğru iseniz bana ilimle söyleyin.”⁶⁵ Araplar, kimi zaman hayvanların erkeklerini, kimi zaman dişilerini, bazen de yavrularını keyfi olarak haram sayarlardı. Yüce Allah, bu yanlış inancı ortaya koymak ve onları doğruya yönlendirmek amacıyla bu âyeti indirmiş ve “haram olduğunu iddia ettiğiniz şeylerin gerçekten haram olduğunu, Allah katından gönderilmiş bir karineye dayanarak haber verin” demiştir.⁶⁶ Âyetteki “ilimle” ifadesi, “zan, bâtıl inanç ya da ataların alışkanlıkları”nın zıddı olarak açıklanmaktadır.⁶⁷ M. Hamdi Yazır (1878-1942) bu âyetin tefsirini yaparken, kıyasta sabit bir illete dayanmayan hükümlerin yeterli olmayacağını, bu sabitin ise ancak vahiy ile sağlanabileceğini

⁵⁹ el-Mücâdele 58/11.

⁶⁰ Şihâbüddin Maḥmūd b. 'Abdullāh el-Ḥüseynî el-Âlūsî, *Rūḥu'l-me'ânî fî tefsiri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'î'l-meṣnâi* (Tefsiri'l-Âlūsî), thk. 'Alî 'Abdülbârî 'Aṭîyye (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-'ilmiyye, 1415/1994), 9/403.

⁶¹ el-Mü'min 40/83.

⁶² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 21/422; Muḥammed 'Alî es-Şâbûnî, *Şafvetü't-tefâsîr* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1407/1987), 3/112; Celâleddin es-Süyûtî - Celâleddin el-Maḥallî, *Tefsiru'l-Celâleyn* (İstanbul: Eser Neşriyat, ts.), 2/152.

⁶³ Ebu'l A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, ed. Ali Bulaç, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 5/164.

⁶⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Meâli Âlisi ve Tefsiri* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991), 7/3176.

⁶⁵ el-En'âm 6/143.

⁶⁶ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 2/74.

⁶⁷ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 1/527.

ifade eder.⁶⁸ Yani, ilim, vahiy temelli bir dayanak üzerine inşa edildiğinde, hem dinî hem de dünyevî konularda doğru hüküm verilebilir hâle gelir.⁶⁹

Kur'ân, ilmî konularda herhangi bir delile dayanmadan kendi hevâ ve hevesine göre konuşan kimseleri kınar; bu kişilerin beyanlarının, hakikatten uzak, sadece zanna ve kişisel arzulara dayalı olduğunu vurgulayarak, bu tür yaklaşımların doğru yola iletmeyeceğini belirtir. Hakikatin ancak Allah'ın vahyi ile ortaya çıkacağını vurgular ve nefsinin arzusuna göre hareket edenlerin sahih bilgiye ulaşamayacağını ifade eder. Nitekim "İnsanlardan, bilgisi olmaksızın Allah hakkında tartışmaya giren ve her inatçı şeytana uyan birtakım kimseler vardır."⁷⁰ âyetinde, herhangi bir bilgisi veya elinde herhangi bir delil olmadan Allah hakkında tartışmaya giren, bidatlere tâbi olup haktan yüz çevirerek bâtil yolları tercih eden, hak-bâtil ayrımı yapmaksızın körü körüne iddialarının peşine düşen ve şeytanın adımlarını takip eden kimselerden bahsedilmektedir. Bu âyet, tefsir kaynaklarında belirtildiğine göre Nadr b. Hâris (ö. 2/624) hakkında nazil olmuştur.⁷¹ Anlatıldığına göre bu şahıs cedelci biriydi ve meleklerin Allah'ın kızları olduğunu iddia ediyordu. İddiaları arasında Kur'ân'ın "esâtîru'l-evvelîn/mitoloji" olduğu da yer alıyor ve öldükten sonra yeniden dirilmeyi inkâr ediyordu.⁷² Sebebin hususi olması hükmün umumi olmasına engel değildir,⁷³ kaidesi gereği, âyet, Nadr b. Hâris'i ve bilgiye müracaat etmeden, ilmî verilere dayanmadan, kanıtlara tâbi olmadan Allah hakkında caiz olmayan tartışmalara dâhil olan herkesi kapsadığı ifade edilmiştir.⁷⁴

Kur'ân'da ilim kavramının kullanımına genel olarak bakıldığında, ilmin sadece ilahî olanla sınırlandırılmadığı görülmektedir. İlmin kapsamı içinde, doğru ve güvenilir olan beşerî ilimler de yer almaktadır. Bu durum Kur'ân'ın hem bilgiye bütüncül bir perspektiften baktığını hem de farklı bilgi kaynaklarını da, vahiy ile birlikte hakikate ulaşmada bir araç olarak kabul ettiğini göstermektedir. Bu yaklaşım, bilgiye salt kutsal alanla sınırlı bir çerçeveden bakmayıp, insan aklının keşfedebileceği her alanda doğru bilgiyi aramayı teşvik eder. Ayrıca, Kur'ân, insanların doğru bilgiye dayanmadan kendi zan ve hevâ-heveslerine göre hareket etmelerini eleştirmekte ve sahih ilim olmadan yapılan tartışmaların insanları doğru yola iletmeyeceğini vurgulamaktadır. Kur'ân'a göre, ilmin doğru bir dayanağı ve özellikle vahiy ile bağlantısı olmalıdır. Bu nitelikte ilim sahibi olup ayrıca ilmiyle amel edenler, Kur'ân'da övülmüştür.

⁶⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (b.y.: Eser Neşriyat, 1979), 3/2073.

⁶⁹ İslâm'da dinî ve dünyevî ayrımı, modern anlamda bir ikilik olarak görülmez; çünkü insanın dünya ile ilgili tüm faaliyetlerinin âhirete uzanan bir boyutu vardır. Bir ilmin "vahiy temelli bir dayanak üzerine inşa edilmesi" demek, sadece ibadet veya teoloji gibi doğrudan dinle ilgili konularda değil, toplum, yönetim, hukuk, ticaret, bilim gibi dünyevî olarak adlandırılacak konularda da Allah'ın muradına uygun bir yaklaşımın sergilenmesini ifade eder.

⁷⁰ el-Hac 22/3.

⁷¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 18/566; Ebü'l Hasen 'Alî b. Aḥmed el-Vâhidî, *el-Vasîṭ fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. 'Âdil Aḥmed 'Abdülmevcûd - 'Alî Muḥammed Mu'avviḍ (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1415/1994), 3/258.

⁷² Ebü Muḥammed Muḥyissünne el-Ḥüseyn b. Mes'ûd b. Muḥammed el-Ferrâ' el-Begâvî, *Me'âlimü't-tenzil fi tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Begâvî)*, thk. Muḥammed 'Abdullâh en-Nemr (Riyâd: Dâru ṭayyibe li'n-neşr, 1417/1997), 5/365.

⁷³ Celâleddin 'Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muştafâ Dîb el-Buğâ (Beyrût: Dâr İbn-i Keşîr, 1407/1987), 1/95-98.

⁷⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 18/566; Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 3/143; Şâbüni, *Şafvetü't-tefâsîr*, 2/283.

4.1.2. Hadislerde İlim

İlim elde etme kaynakları arasında en güvenilir olan vahyin muhatabı Hz. Peygamber, ilme büyük değer vermiş ve bu değeri hayatının her safhasında derinlemesine yansıtmıştır. Onun ilim anlayışını, vahiyden bağımsız düşünmek imkânsızdır. Yani onun ilim anlayışının merkezinde vahiy vardır. Hz. Peygamber'in ilme, öğrenmeye ve öğretmeye verdiği önem, doğrudan doğruya Allah'tan aldığı vahiy ile şekillenmiştir. Peygamberlik misyonu boyunca, onun her türlü bilgiyi değerlendirme ve insanlara aktarma yöntemi, vahyin rehberliğinde olmuştur. Bu da demektir ki, Hz. Peygamber'in ilimle ilgili tutumu, sadece aklına ya da kişisel deneyimine değil, doğrudan Allah'tan kendisine vahiy yoluyla gelen ilahî bilgiye dayanmaktadır. Nitekim sahâbîler de ilim dendiğinde Hz. Peygamber'in kendilerine tebliğ ettiği vahiy anlamışlardır. Hz. Peygamber'in Muâz bin Cebel'i (ö. 18/639) Yemen'e kadı olarak göndereceği vakit, ona bir meseleyle karşılaştığında nasıl hüküm vereceğini sorması üzerine Muâz'ın, "Allah'ın Kitabı ile hükmederim" demesi, onun için vahyin ne kadar güvenilir bir bilgi kaynağı olduğunu göstermektedir. Yine Muâz'ın, eğer Kur'ân'da bir hüküm bulamazsa Hz. Peygamber'in sünnetine, orada da bulamazsa içtihadına başvuracağını söylemesi, sahâbîlerin ilmi önce vahiy (Kur'ân) ve sünnet olarak gördüğünü göstermesi açısından önemli bir örnektir.⁷⁵

Hz. Peygamber'in hicretin akabinde Medine'ye yerleşir yerleşmez inşa ettiği ilk yapılardan birinin, ilmî bir merkez işlevi gören Suffe olması, onun ilme verdiği ehemmiyeti göstermesi açısından zikredilmeye değerdir.⁷⁶ Bu yapının, dönemin şartları düşünüldüğünde bir eğitim kurumu, hatta bir üniversite olarak nitelendirilmesi mümkündür.

Vahyin bizzat kendisi, Peygamber'e "ilmini artırması" için dua etmesini öğretmiş,⁷⁷ Hz. Peygamber ise her fırsatta Allah'a, faydasız ilimden kendisini koruması için niyazda bulunmuştur.⁷⁸ Yüce Allah, "bilenlerle bilmeyenleri" eşit tutmamış;⁷⁹ Hz. Peygamber de "Allah, hayrını dilediği kimseyi dinde âlim ve fakih kılar" buyurarak, ilme yönelmenin ve ilimle donanmanın önemini vurgulamıştır.⁸⁰ Ayrıca, iki haslete sahip olanlardan başkasına imrenmenin doğru olmadığını ifade ederken, bu hasletlerden birini, kendisine ilim verilen kimsenin o ilimle amel etmesi ve onu başkalarına da öğretmesi olarak açıklamıştır.⁸¹ Bu hadis, ilmin yalnızca bir grup elit insanın sahip olması gereken bir değer olmadığını, her Müslümanın bilgi sahibi olması gerektiğini ortaya koyar. Hz. Peygamber, ilmi bir ibadet ve sorumluluk olarak görmüş, ilmin yayılmasını teşvik etmiştir.

⁷⁵ el-Ĥâfız 'Abdü'l-'Azîm b. 'Abdî'l-Kavî el-Münziri, *Muhtaşar sünen-i Ebî Dâvûd* (Riyâd: Mektebetü'l-me'ârif li'n-neşri ve't-tevzi', 1431/2010), "Kitâbü'l-eğdiyye", 11 (No: 3592).

⁷⁶ Buhârî, "Kitâbü'l-büyü", 1 (No: 1942). Ebû 'Abdillâh Muḥammed İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakâtü'l-kübrâ*, thk. 'Alî Muḥammed 'Umer (Mısır: Mektebetü'l-hâncî, 1421/2001), 1/219-220.

⁷⁷ Tâhâ 20/114

⁷⁸ Aḥmed b. Ḥüseyn b. 'Alî b. Mūsâ Ebû Bekr el-Beyhâkî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. 'Abdül'alî 'Abdülḥamîd Ḥamîd (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd li'n-neşri ve't-tevzi', 1423/2003), 3/274 (No: 1643).

⁷⁹ ez-Zümer 39/9.

⁸⁰ Ma'mer b. Râşid, "Bâbü kıyâmü's-sâ'ah" (No: 20851); el-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Müsned*, thk. Şu'ayb Arnâût (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2001), 28/63 (No: 16850); Buhârî, "Kitâbü'l-ilm", 13 (No: 71).

⁸¹ Buhârî, "Kitâbü'l-ilm", 15 (No: 73).

Yüce Allah, Hz. Peygamber'in topluma âyetleri okuyup onları arındırmak, Kitabı ve hikmeti öğretmek üzere gönderildiğini bildirmiş,⁸² Hz. Peygamber de kendisinin bir muallim olduğunu ifade etmiştir.⁸³ Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in öğrettiği ilimler yalnızca dinî değil, hayatın her alanını kapsamaktadır. Nitekim, hadislerde ilim öğrenme vurgusu hem uhrevî hem dünyevî boyutları içermiştir. Bedir Savaşı sonrası esirlerin serbest bırakılması için Müslümanlara okuma-yazma öğretilmelerinin şart koşulması, ilmin dünyevî önemine dair güçlü bir örnektir.⁸⁴ Hz. Peygamber'in Zeyd bin Sâbit'e Yahudi dilini öğrenmesini emretmesi ise günlük ihtiyaçlara yönelik bilginin teşvik edildiğini gösterir. Bu uygulamalar, İslâm'ın bilgiye verdiği geniş kapsamlı önemi ortaya koymaktadır.⁸⁵

Hz. Peygamber, vahyin rehberliğinde şekillenen sünnetinde faydalı her ilme büyük önem vermiş, ilmin aklî veya naklî olmasını bir ayırım konusu yapmamıştır. İlimle amel etmenin gerekliliğini vurgulayarak, "Ey ilim taşıyıcıları! Bildiğinizle amel edin. Gerçek âlim, bildiğiyle amel eden ve ilmi ile ameli birbirine uygun olandır." buyurmuştur.⁸⁶ Bu hadis, bilginin ancak uygulandığında gerçek anlamını bulduğunu ve ilmin amelle desteklenmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Netice olarak ilim, Hz. Peygamber'in rehberliğinde, sadece teorik bilgi olarak kalmamış, kişinin hayatına yön veren ve hem kişiyi hem de o kişilerden oluşan toplumu daha yüksek mertebelere ulaştıran bir vasıta hâline gelmiştir.

5. İslâm'ın İlim Kavramına Getirdiği Yenilikler

İslâm'ın erken döneminde vahiy bilgisi temel alınarak geliştirilen ilim anlayışı, zamanla aklî ilimler ve felsefî düşüncelerle zenginleştirilmiştir. İslâm medeniyetinin yükselme döneminde, özellikle Abbasi dönemi ile birlikte bilim, felsefe ve diğer aklî ilimler hızla gelişmiştir. Bu gelişmeler, ilim kavramının daha geniş bir perspektifle ele alınmasını sağlamıştır. Ayrıca, tasavvufun gelişimiyle birlikte "manevî ilim" kavramı da ortaya çıkmış ve insanın içsel yolculuğuna rehberlik eden bir bilgi alanı hâline gelmiştir. Bu bölümde aklî-naklî ve manevî ilimler hakkında kısaca bilgi verilecek, ayrıca, kaynağı vahiy olan naklî ilimlerin kaynağı akıl olan aklî ilimlerden daha üstün olduğuna dair yapılan tartışmalara değinilecektir.

5.1. Aklî ve Naklî İlimler

İslâm'da ilim genellikle iki ana grupta incelenir: Aklî ilimler ve naklî ilimler. Naklî ilimler, tamamen vahye ve şer'î kaynaklara dayanan ilimler olarak nitelendirilir. Bunlar, Kur'ân ve Sünnet gibi ilahî kaynaklardan alınan bilgilere dayanır.⁸⁷ Naklî ilimlerde akıl, yalnızca fer'î (tâlî)

⁸² el-Cuma 62/2.

⁸³ Ahmed b. 'Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Ceşşâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. 'Abdüsselâm Muhammed 'Alî Şâhîn (Beyrüt: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), 3/467.

⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/92 (No: 2216).

⁸⁵ Tirmizî, "Ebvâbü'l-isti'zân ve'l-âdâb", 40 (No: 2715).

⁸⁶ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdirrahmân b. el-Faql b. Behrâm b. 'Abdişşamed ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Su'üd: Dâru'l-muğnî li'n-neşr ve't-mevzî', 1412/2000), "Bâb: et-Tevbiḥ li-men yaṭlûbü'l-İlme li-ğayri'llâh", 394.

⁸⁷ Sünnet'in vahye dayanması, tartışmalı bir konudur. Onun vahye dayandığını kabul edenler Hz. Peygamber'e itaati farz kılan Nisâ Süresi 80. âyette yer alan "Kim Resûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur." gibi emirleri delil gösterirler. Yine

meseleleri asıllara kıyas ederek çözümlene noktasında devreye girer; ancak bu kıyas da nihayetinde naklî esaslara dayanır. Naklî ilimlerin temeli olarak Kitap ve Sünnet gösterilir ve bunlara dayanan tefsir, hadis, fıkıh usulü ve fıkıh gibi diğer ilimler de bu kategoriye dâhil edilir. Ayrıca, Arap dili ilimlerinin de naklî ilimlerle yakından ilgili olduğu belirtilir, çünkü Kur'ân'ın Arapça indirilmiş olması bu dili anlamayı zorunlu kılar.⁸⁸

Aklî ilimler ise, insanın fıtratı ve aklî yetenekleriyle elde edebileceği, felsefî ve hikemî ilimlerdir. Bu ilimler, insanın kendi düşünsel çabasıyla ulaşabileceği bilgiler olup, akıl ve mantık esaslarına dayanır. Felsefe, mantık, matematik gibi ilimler bu kategoriye girer. Aklî ilimler, insanın nazar ve düşünce gücüyle doğruyu yanlıştan ayırt etmesine katkı sağlar.⁸⁹ İslâm âlimleri, vahyin ortaya koyduğu bilgiyi anlamak ve geliştirmek için aklî ilimleri de kullanmışlardır. Gazzâlî (ö. 505/111) gibi âlimler, aklî ve naklî ilimlerin bir arada kullanılmasının önemini vurgulamıştır.⁹⁰ Gazzâlî, özellikle akıl ve nakil arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş, ikisinin de İslâm'ın doğru anlaşılmasında önemli roller oynadığını belirtmiştir. Gazzâlî'ye göre, akıl, vahiy bilgisini anlamada bir araçtır; bu nedenle aklî ilimler de naklî ilimler kadar değerlidir.⁹¹

İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Fârâbî (ö. 339/950) gibi düşünürlerin varlığı, felsefe ve aklî ilimlerin İslâm toplumunda nasıl geliştiğine dair en güzel örneklerdendir. Bu düşünürler, ilim kavramını sadece dinî bilgiyle sınırlı tutmayarak, insan aklının evreni anlama yolunda ne kadar ileri gidebileceğini göstermişlerdir. İbn Sînâ, tıp, matematik ve felsefe alanlarında önemli katkılar sunmuş, özellikle "*el-Kânûn fi't-tıbb*" adlı eseri, hem Doğu'da hem de Batı'da yüzyıllar boyunca tıp eğitiminin temel kaynaklarından biri olmuştur.⁹² Matematik alanında ise Hârizmî (ö. 232/847'den sonra), cebirin temellerini atmış ve matematik biliminin temel taşlarını oluşturmuştur.⁹³

5.2. Zâhirî ve Bâtınî İlimler

İslâm'da ilim, sadece aklî ve naklî bilgilerle sınırlı kalmamış, tasavvufun ortaya çıkışıyla birlikte manevî bir boyut da kazanmıştır. Tasavvuf geleneğinde ilim, zâhirî ve bâtinî olarak ikiye ayrılmıştır. Zâhirî ilimler, kişinin kendi çabasıyla elde ettiği kesbî bilgilerdir; bâtinî ilimler ise

Necm Sûresi'nin 3 ve 4. âyetleri bu konuda getirilen diğer bir delildir: "*O (Peygamber), arzusuna göre de konuşmaz. O (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir.*" Sünnetin vahye dayanmadığını savunanlar ise, sünnetin vahiyden bağımsız olduğunu ve beşerî bir deneyime dayandığını ileri sürerler. Onlara göre, Hz. Peygamber'in Medine'de hurmaları aşlamayı men etmesi olayında olduğu gibi, beşerî konularda yanılma ihtimali bulunmaktadır. Bu da, sünnetin her zaman vahiy kaynaklı olmadığını gösteren bir delil olarak sunulmaktadır. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Şuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-Şâhih*, thk. Muhammed Zihni Efendi vd. (Türkiye: Dâru't-tıbbâ'at'l-âmirî, 1334/1916), "Kitâbü'l-feğâ'il", 141 (No: 2363).

⁸⁸ Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn* (Beyrût: Dâru'l-fıkr, 1401/1981), 1/550.

⁸⁹ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 1/549.

⁹⁰ Kindî *Risâle fi'l-felsefetü'l-ülâ*, Fârâbî *el-Medînetü'l-fâzıla*, İbn Sînâ *eş-Şifâ* gibi eserleriyle aklî ilimlerin vahiy anlamada ve geliştirmede nasıl kullanılabileceğinin örneğini gösteren diğer âlimler arasında zikredilebilir.

⁹¹ Ebü Hamîd Muhammed b. Muhammed el-Cazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, thk. Abdülhalim Maḥmūd (Mısır: Dâru'l-kütübü'l-ḥadîṣe, ts.), 184.

⁹² S. Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim*, çev. İlhan Kutluer (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 178-180.

⁹³ İsmâil Râci el-Fârûkî - Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu - Zerrin Kibaroglu (İstanbul: İnkılâb Yayınları, ts.), 361.

Allah'tan gelen bir lütufla elde edilen vehbî bilgilerdir. Bu iki bilgi türü birbirinden bağımsız olmayıp, insanın dış dünyayı ve iç dünyasını anlama yolculuğunda tamamlayıcıdır.⁹⁴

Zâhirî ilimler, Kur'ân, hadis, fıkıh ve kelâm gibi İslâm'ın dış dünyaya yönelik bilgilerini kapsarken, bâtinî ilimler insanın içsel yolculuğunu ve manevî bilgileri ifade eder. Tasavvuf geleneğinde ilmin en önemli amacı, Allah'a yakınlaşmaktır. Bu bağlamda ilim, yalnızca teorik bilgi değil, bireyin ahlâkî olgunluğa ulaşması ve nefsinin terbiye etmesi için bir araç niteliğindedir. Bu manevî bilgiye ulaşmak için mürşitlik, zikir ve tefekkür gibi yöntemler kullanılır.⁹⁵

Sonuç olarak, manevî ilimlerde nihai hedef, "marifet" yani Allah'ı tanıma ve O'na yaklaşmaktır. Müfessirlerin, "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."⁹⁶ âyetinde geçen "إِلَّا لِيَعْرِفُونَهُ" ifadesini "إِلَّا لِيَعْرِفُونَهُ" şeklinde yorumlamaları, Allah'a hakkıyla ibadet etmenin yolunun O'nu hakkıyla tanımaktan geçtiğinin bir göstergesidir.⁹⁷ Gazzâlî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) ve Yunus Emre (ö. 720/1320 [?]) gibi tasavvuf büyükleri, manevî ilimlerin İslâm toplumlarındaki etkisini güçlendiren önemli şahsiyetler arasındadır.

5.3. Naklî ve Aklî İlimler Üzerine Üstünlük Tartışmaları

İslâm medeniyetinde vahiy bilgisi, peygamberlerin Allah'tan doğrudan aldığı yanılmaz ve kesin bilgi olarak her zaman en üstün konumda görülmüştür.⁹⁸ Bu nedenle nakle dayalı ilimler öncelikli kabul edilmiştir. Bununla birlikte, akıl ve felsefî düşünce de önemsenmiş, ancak zamanla vahiy ile felsefî ilimlerin yeri ve geçerliliği üzerine tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmaların en bilinen örnekleri, Gazzâlî'nin "*Tehâfütü'l-felâsife*" adlı eseri ile İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) buna cevaben yazdığı "*Tehâfütü Tehâfütü'l-felâsife*" adlı çalışmasıdır.

Gazzâlî, filozofların aklî çıkarımları neticesinde ulaştıkları, özellikle metafizik konulardaki görüşlerini eleştirerek, kâinatın ezeli olduğu⁹⁹ veya âhirette bedenlerin diriltilmeyeceği¹⁰⁰ gibi düşüncelerin İslâm'a aykırı olduğunu savunmuş, bu meselelerde fikir yürütmekte aklın yetersiz kaldığını belirtmiştir. Ona göre, bu tür konularda vahyin rehberliğine başvurmak gerekmektedir, çünkü bunlar insan aklının sınırlarını aşan ilahî bilgi alanlarıdır.¹⁰¹ İbn Rüşd de Gazzâlî'nin eleştirilerine karşı çıkarak, akıl ve felsefî düşüncenin İslâm'da önemli bir yeri olduğunu ve vahiy ile akıl arasında denge kurulması gerektiğini savunmuştur. Ona göre, akıl, vahiy anlamada bir araçtır ve kullanılmasında bir sakınca yoktur. Aynı zamanda filozofların aklî delilleri ile dinî hakikatler arasında bir çelişki bulunmadığını, aksine aklın doğru

⁹⁴ Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1992), 551-552; Seyfullah Sevim, *İslâm Düşüncesinde Mârifet ve İbn Ârabî* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 100.

⁹⁵ Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed el-Ğazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrüt: Dâru'l-me'ârif, ts.), 1/71.

⁹⁶ ez-Zâriyât 51/56.

⁹⁷ İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-âzîm*, 4/239; Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 6/4546.

⁹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/443.

⁹⁹ Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed el-Ğazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, thk. Süleymân Dünyâ (Kâhire: Dâru'l-me'ârif, ts.), 88.

¹⁰⁰ Ğazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, 299.

¹⁰¹ Fârûkî - Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 329.

kullanımıyla vahyin daha derin anlamlarına ulaşabileceğini öne sürmüştür.¹⁰² İbn Haldun da İslâm filozoflarının bazı metafizik düşüncelerine eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. Özellikle âhret ve saadet gibi konularda aklın sınırlı olduğunu ve bu meselelerde naklî ilimlerin rehberliğine ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.¹⁰³

Bu tartışmalar, İslâm'da vahiy bilgisinin her zaman üstün kabul edilmesine rağmen, aklın bu ilahî bilgiyi anlama ve yorumlamada önemli bir araç olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim İslâm toplumlarında aklın, vahyin sınırları içinde kullanılması, ilim ve hikmetin bir arada gelişmesini sağlamış ve İslâm medeniyetinde akıl ile nakil arasında bir denge kurulmasına katkı sunmuştur. Böylece, akli ilimlerin dinî bilgiyle birlikte gelişmesine imkân tanınmıştır.

6. Câhiliye ve İslâm'da İlim Anlayışının Karşılaştırılması

6.1. Câhiliye ve İslâm Toplumlarında İlim: Kaynak, Kapsam ve Amaç

İslâm öncesi ve sonrası dönem, ilim anlayışı açısından kıyaslandığında, köklü bir değişim ve dönüşümün var olduğu açıkça görülmektedir. Bu değişim özellikle, ilmin kaynağı, kapsamı ve amacı gibi temel unsurlarda belirgin hâle gelmiştir.

6.1.1. İlimin Kaynağı

Câhiliye döneminde ilim, kişisel tecrübe ve kabile geleneklerine dayanan, sözlü olarak aktarılan bir yapıya sahipti ve şâirler gibi toplumun hafızası olan kişiler tarafından korunuyordu. İslâm ile birlikte ilim, doğrudan Allah'tan gelen vahiy ve peygamberin sünnetine dayanan vahiy temelli bir yapıya kavuştu. Bu yeni anlayış, sadece vahiyle sınırlı kalmayıp, akıl ve düşünsel faaliyetleri de vahyin rehberliğinde daha işlevsel hâle getirdi. İslâm düşüncesinde akıl, ilmin temel unsurlarından biri olarak büyük değer kazandı¹⁰⁴ ve Allah'ın insana bahsettiği en büyük nimetlerden biri olarak kabul edildi. Akıl, insanın kendini ve çevresini anlamasını, olaylar ve kişiler arasında ilişkiler kurmasını, olayları değerlendirip sonuçlar çıkarmasını ve doğruyu yanlıştan ayırt etmesini sağlayarak, insanı ilme yönlendiren güçlü bir rehber hâline geldi.¹⁰⁵

6.1.2. İlimin Kapsamı

Câhiliye döneminde bilgi, günlük yaşamı sürdürebilmek için gerekli temel becerilere ve sosyal hayatta statü kazandıran alanlara odaklanıyordu. Ticaret, hayvancılık, tarım, savaş bilgisi ve hitabet yeteneği, bireyin hem yaşamını sürdürmesi hem de toplumda saygınlık kazanması için hayati öneme sahipti. Dinî inanışlar ise kabile bağlarını güçlendiren, ataların geleneklerinden aktarılan ve toplumsal düzeni korumaya hizmet eden unsurlardı. Bu dönemde bilgi, daha çok dünyevî ihtiyaçlara yönelik olup, metafizik veya uhrevî boyutları fazla içermiyordu.

İslâm ile birlikte bilginin kapsamı genişledi ve ilim, dinî ve dünyevî hayatın ayrılmaz bir parçası hâline geldi. Müslüman toplumlarda bilgi, metafizik ve teolojik alanların yanı sıra bilim,

¹⁰² Fârûkî - Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 339. İbn Rüşd'ün bu görüşleri, "*Tehâfütü't-Tehâfüt*" adlı eserinde, felsefenin İslâm'daki yeri üzerine yaptığı eleştirilerde belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır: Ebü'l-Velid Muhammed b. Aḥmed b. Muhammed b. Aḥmed el-Kurtubi İbn Rüşd, *Tehâfütü't-tehâfüt*, thk. Süleymân Dünyâ (Dâru'l-me'ârif, 1384/1964), 55-421.

¹⁰³ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 1/713.

¹⁰⁴ en-Nahl 16/78.

¹⁰⁵ Firüzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*, 1033-1034.

sanat, felsefe, matematik ve tıp gibi beşerî ilimleri de kapsadı. Bilgi, sadece dünya hayatında başarılı olmak için değil, insanın yaratılış amacını gerçekleştirme ve Allah'a yaklaşması için kutsal bir değer olarak görüldü. Çünkü Kur'ân, insanlara dünya hayatını nasıl yaşayacaklarını öğretirken, aynı zamanda âhiret hayatına hazırlanmalarının yollarını da göstermektedir. Kur'ân'a göre insan maddî ve manevî hayatını dengelemeli ve bilgiyi bu iki amaca hizmet edecek şekilde kullanmalıdır. Bu anlamda ilim kavramı, hem dünyayı anlamaya yönelik bilimsel ve pratik bilgileri, hem de Allah'a kulluk için gerekli dinî bilgileri içerir. İslâm'da bilgi, insanın bireysel gelişimi kadar toplumun refahını sağlamak için de vazgeçilmez bir unsurdur.

6.1.3. İlimin Amacı

Câhiliye döneminde bilginin nihai amacı, kişinin toplumda görünürliğini sağlamak, kabilenin diğer kabileler nezdinde saygınlığını artırmak ve dünyevî kazançları en üst seviyede elde etmektir. Bu dönemde bilgi, özellikle şiir ve hitabet yoluyla kişilerin ve kabilelerin prestijini artıran güçlü bir araçtı. Şiirler, hem bireyin edebî yeteneklerini sergileyip toplumsal konumunu güçlendirmek hem de kabileler arası rekabette üstünlük sağlamak amacıyla kullanılıyordu. Yine şâirler, kabilelerinin onurunu savunmak, başarılarını ve kahramanlıklarını yüceltmek amacıyla şiirler yazıyorlardı.¹⁰⁶

İslâm'da ise bilginin amacı çok daha ulvîdir. En büyük amaç, Allah'ı tanımak, O'nun varlığını ve birliğini kavrayarak manevî bir bilinç geliştirmektir. En şerefli bilgi, en şerefli bilgidir.¹⁰⁷ Bu sebeple İslâm, insanları O'nun yarattıkları üzerinde tefekkür etmeye ve yaratılışın hikmetini kavramaya davet eder.¹⁰⁸ İslâm'da ilim sahibi olmanın amacı, sadece bireyin değil, aynı zamanda toplumun genel iyiliği ve gelişimi içindir. Bunun için Kur'ân'da emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker, müminlerin en önemli vasıflarından biri olarak zikredilmiştir.¹⁰⁹ Bilgili bir Müslüman, toplumuna hizmet etmeli, doğruyu yaymalı ve başkalarına faydalı olmalıdır. İbn Abbas (ö. 68/687-88) "Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz"¹¹⁰ âyeti hakkında, "İnsanların en hayırlısı, insanlara en faydalı olandır," demiştir.¹¹¹

6.2. Câhiliye ve İslâm'da İlim ve Toplum

Câhiliye döneminde bilgi, elit ve seçkin bir sınıfın erişimine açıktı; kabile büyükleri, şâirler, kâhinler, din adamları ve savaşçılar, toplumun geri kalanına rehberlik eden bilgi sahibi kişiler olarak temayüz ediyordu. Şâirler, kabilelerin hafızası olarak toplumsal bilgiyi sözlü biçimde aktarıyordu. Bilgi, sadece belirli kişilerin tekelinde bulunuyor ve geniş kitlelerin erişimine kapalı bir değer olarak kabul ediliyordu.¹¹²

¹⁰⁶ Mustafa Çağrıncı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlâk ve İnsan İlişkileri* (İstanbul: KURAMER, 2017), 17-18.

¹⁰⁷ Nâblusî, *Mevsû'atü esmâillâhi'l-hüsnâ*, 1/115.

¹⁰⁸ Âl-i İmrân 3/190.

¹⁰⁹ Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; el-A'râf 7/157; et-Tevbe 9/67, 71, 112; el-Hac 22/41; Lokmân 31/17.

¹¹⁰ Âl-i İmrân 3/110.

¹¹¹ Muhammed b. Muhammed b. Maḥmūd Ebū Maḥsūr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Mâtürîdiyye (Te'vîlâtü ehlî's-sünne)*, ed. Mecdî Baslûm (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/455.

¹¹² Bu sözlü miras, İbn İshak, İbn Hişâm ve Ebu'l-Ferec el-İsfahani gibi isimlerin eserlerinde yazıya geçirilmiştir. bkz. Ebū 'Abdillâh Muhammed İbn İshak, *Sîretü İbn İshak (Kitâbü's-siyer ve'l-meğâzî)*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrût: Dâru'l-fikr, 1398/1978); Ebū Muhammed Cemâlüddîn 'Abdümelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye (Sîretü İbn Hişâm)*, thk. Muştâfâ

Hâlbuki Kur'ân, ilimde derinleşmeyi kabul ve teşvik ederken tekeli kabul etmez. Toplumun faydasına olacak şekilde bilginin gizlenmeyip paylaşılmasını,¹¹³ paylaşılmasını ve zor dönemlerde dahi eğitim ve öğretim faaliyetlerinin kesintisiz sürdürülmesini¹¹⁴ bilginin, bilmeyenler tarafından talep edilmesini teşvik eder: "Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun."¹¹⁵ Bu sebeple İslâm'ın gelişile birlikte ilim, daha geniş kitlelere yayılmış ve eğitim sistemlerinin gelişmesiyle herkesin ulaşabileceği bir değer hâline gelmiştir. Hz. Peygamber'in "İlim öğrenmek kadın-erkek her Müslümana farzdır."¹¹⁶ hadisi, bilginin sadece elit sınıflara değil, toplumun her kesimine hitap eden bir değer olduğunu vurgulamaktadır. Bu değişim, bilginin bireyler arasında daha hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamış ve İslâm medeniyetinde bilim ve eğitimin gelişmesine zemin hazırlamıştır.

İslâm'ın getirdiği yeniliklerden biri de eğitim ve öğretimin sistematik hâle getirilmesidir. İslâm öncesi dönemde okuryazar sayısı çok azken,¹¹⁷ İslâm'ın yayılmasıyla medreseler ve eğitim kurumları bilgi aktarımının temel aracı olmuştur. 8. yüzyılda Abbasiler döneminde bu süreç zirveye ulaşmış, Bağdat'ta Beytü'l-hikme gibi büyük ilim merkezleri kurulmuştur. Beytü'l-hikme, edebiyat, felsefe, bilim, matematik ve astronomi gibi akli ilimlerin öğretildiği bir merkez olup, burada Yunan felsefesi ve benzeri dış kaynaklardan elde edilen bilgiler aktarılmış ve bu bilgilerin anlaşılması, yorumlanması ve İslâm dünyasına kazandırılması için tercüme faaliyetleri yürütülmüştür.¹¹⁸

Müslümanlar, Suriye, Irak, İran ve Mısır gibi medeniyet merkezlerini fethettikten sonra, eski Mezopotamya, Asur-Babil, Mısır ve Yunan medeniyetleriyle bilimsel, kültürel ve felsefi etkileşime girdiler. Bu etkileşim, Abbasiler döneminde hızlanarak, eski medeniyetlerin bilgi birikiminin tercüme yoluyla İslâm dünyasına kazandırılmasını sağladı.¹¹⁹ Felsefe, tıp, astronomi ve matematik gibi bilim dallarında büyük ilerlemeler kaydedildi. Bu tercüme, Batı'nın "İslâm Rönesansı" olarak adlandırdığı sürece zemin hazırladı ve Batı, bu birikimi Rönesans döneminde kullandı. Örneğin, İbn Rüşd'ün Aristo (m.ö. 384-322) üzerine çalışmaları, Batı'daki felsefi tartışmaların temelini oluşturdu.¹²⁰

İslâm toplumlarının eğitim faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bir diğer önemli kuruluş Nizamiye Medreseleridir. Bu medrese, genel kabul gören görüşe göre, ilk kez 11. yüzyılda Bağdat'ta kurulmuştur. Nizamiye Medresesi, İslâm dünyasında sistemli bir eğitim kurumu

es-Sakkâ, İbrâhîm el-Ebyârî (Mısr: Şeriketü mektebetü ve maţba'atü Muştafâ el-Bâbî el-Ĥalebî ve Evlâdüh, 1375/1955); Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*, çev. Ahmet Serdaroglu (Ankara: Kılıç Yayınları, 1976), 67.

¹¹³ el-Bakara 2/140; Âl-i İmrân 3/187; en-Nisâ 4/37.

¹¹⁴ et-Tevbe 9/122.

¹¹⁵ en-Nahl 16/43.

¹¹⁶ Ebü 'Abdullâh Muĥammed Yezîd İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. 'İşâm Müsâ Hâdî (el-Cübeyl: Dâru's-Şiddîk, 1435/2014), "Ebvâbü's-sünne", 17 (No: 224).

¹¹⁷ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâziürî, *Fütühü'l-büldân* (Beyrüt: Dâr ve mektebetü'l-hilâl, 1408/1988), 453.

¹¹⁸ Muĥammed Münîr Mürsî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyye uşûhâ ve teşavvürühâ fi'bilâdi'l-'Arabiyye* ('Âlemü'l-kütüb, 1425/2005), 300.

¹¹⁹ Ebü Muĥammed 'Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Te'vîlü mühtelifü'l-ĥadîs* (Mektebetü'l-İslâmî, 1419/1999), 34; Ahmed b. İbrâhîm b. Muştafâ el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-edeb fi edebiyât ve inşâ' lügati'l-'Arab* (Beyrüt: Müessesetü'l-me'ârif, 1431/2010), 2/185.

¹²⁰ Fârûkî - Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 338.

olarak ün kazanmış ve daha sonraki medrese sistemlerinin temelini oluşturmuştur.¹²¹ Bu medresede dinî ilimlerle birlikte aklî ilimler de okutulmuştur. Medrese, İslâm toplumunda ilmin yayılmasında ve düzenli eğitim süreçlerinin oluşturulmasında önemli bir role sahip olmuş, böylece ilim, organize eğitim kurumları aracılığıyla daha geniş kitlelere yayılmış ve bireysel tecrübenin çok ötesine geçmiştir.¹²²

Bu süreçte mevâlî, yani Arap olmayan Müslümanlar, bilhassa Tabiîn döneminde ilimde öne çıkan isimler hâline gelmişlerdir.¹²³ Mevâlîler, sahip oldukları kültürel ve bilimsel birikimi İslâmî ilimlerle birleştirerek ilimde önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Arapların siyasette daha etkin rol aldığı bu dönemde, mevâlîler ilimle meşgul olmuşlar; fıkıh, hadis ve kelâm gibi ilimler, sistematik olarak gelişirken, mevâlîler de aktif rol olarak bu disiplinlerin olgunlaşmasına önemli katkıda bulunmuşlardır. Örneğin, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) mevâlî kökenliydi. Onun ilmî ve ahlâkî derinliği, sadece dönemine değil, sonraki nesillere de tesir etmiş ve İslâm ilim dünyasında derin izler bırakmıştır. Kısacası, mevâlîler, İslâm'ın evrensel bilgi anlayışıyla hareket ederek ilmin gelişmesine ve geniş kitlelere yayılmasına büyük katkı sağlamışlardır.¹²⁴

Sonuç olarak; İslâm medeniyetinde ilim, toplumsal yapıları dönüştüren ve kültürel gelişmelere yön veren merkezî bir unsur olmuştur. Bilimsel ve kültürel gelişmelerin bu kadar hızlı bir şekilde yayılmasının arkasındaki en büyük güç ise İslâm'ın ilme verdiği önem ve bu ilmi elde etme çabasının bir ibadet olarak kabul edilmesi olmuştur.

6.3. Şâir ve Âlimin Rolü

Câhiliye döneminde şâirler, kabilelerinin sesi ve savunucusu olarak toplumda merkezî ve saygın bir konuma sahipti. Şiir, sadece bir sanat değil, aynı zamanda savaş ve barış dönemlerinde propaganda ve bilgi aktarım aracıydı. Şâirler, kabilelerinin zaferlerini ve değerlerini dile getirerek toplumsal hafızayı korur, tarih ve gelenekleri kuşaktan kuşağa aktarırdı.¹²⁵ Hz. Ömer, "Şiir, bir toplumun en büyük bilgisidir; bir halk için şiirden daha güvenilir bir bilgi kaynağı yoktur." demiştir.¹²⁶

İslâm sonrası dönemde, şâirlerin toplumdaki merkezî rolü giderek azalırken, yerlerini âlimler almıştır. Bu, İslâm'ın gelişinden sonra kültürel otoritenin el değiştirdiği anlamına

¹²¹ Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Cevzî, *el-Müntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülük*, thk. Muştafâ 'Abdülkâdir 'Aâtâ, Muhammed 'Abdülkâdir 'Aâtâ (Beyrüt: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1412/1992), 16/91.

¹²² Şemsüddîn Ebü 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. 'Uşmân bin Kâymâz ez-Zehebî, *el-Kâşif*, thk. Muhammed 'Avvâme Ahmed Muhammed Nemr el-Ĥaĥîb (Cidde: Dâru'l-kible liş-şekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992), 1/92.

¹²³ Mevâlî, İslâm fetihlerinden sonra Müslüman olan Arap olmayan halkları ifade eden bir terimdir. Bu gruba özellikle İranlılar, Türkler, Berberîler ve Kıbtîler dâhildir. Mevâlî iki ana kategoriye ayrılır: Birincisi, savaş esiri olup köleleştirildikten sonra serbest bırakılanlar; ikincisi ise, köle olmayan ancak Arap kabilelerinin himayesine girerek İslâm'ı kabul eden yerli halklardan oluşur. Bu kişiler, sosyal statülerini güçlendirmek için Arap kabileleriyle himaye ilişkisi kurmuşlardır. Şüheda Günçe, "Emevîler Döneminde Mevali Politikasının Rivayetlere Etkisi", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (2019), 15-16; İsmail Yiğit, "Mevâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/424.

¹²⁴ Cevzî, *el-Müntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülük*, 6/319-320; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 2/216.

¹²⁵ Harun Ögmüş, *Câhiliyye Döneminde Araplar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 33. Yazar, Câhiliye döneminde yazılan her şiirin bir hikâyesinin olmasından hareketle, bu hikâyeleri anlatan ve "ahbârü'l-Arab" olarak adlandırılan kıssaların, âyetlerin sebep-i nüzûlüne ve hadislerin sebep-i vüruduna benzetilebileceğini ifade etmiştir.

¹²⁶ Cumahî, *Tabakâtü fuhûli's-şu'arâ*, 1/24.

gelmektedir. İslâm'ın yayılmasıyla birlikte Kur'ân ve hadis bilgisi, âlimlere büyük bir saygınlık kazandırmıştır. Âlimler, hem dinî konularda hem de bilimsel alanlarda rehber olarak ön plana çıkmışlardır. Mütekaddimûn döneminde, sadece dinî bilgilere vâkıf olmak yeterli değildi; matematik, astronomi, tıp ve felsefe gibi alanlarda da bilgi sahibi olmak, âlimleri toplum nezdinde daha değerli kılıyordu. İmam-ı Âzam (ö. 150/767) ve İmam-ı Şafî (ö. 204/820) gibi fakihler, İslâm hukukunun temellerini atarak, Müslüman toplumun sosyal ve ahlâkî hayatını şekillendirmişlerdir.¹²⁷ Gazzalî, felsefe ve tasavvuf alanında derinleşmiş bir âlim olarak İslâm dünyasında çok büyük bir etki bırakmıştır.

Bilimsel alanlarda da İslâm medeniyetinin önde gelen birçok âlimi bulunmaktadır. Câbir (ö. 200/815), kimya alanında yaptığı çalışmalarla modern kimyanın temellerini atmış, onun katkıları, hem İslâm dünyasında hem de Batı'da bilimsel gelişmelere ışık tutmuştur.¹²⁸ Aynı şekilde, astronomi ve matematik alanında İbn Heysem (ö. 432/1040 [?]) ve Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]) gibi isimlerin, dünya bilim tarihine önemli katkılar sunduğu bilinmektedir. Bîrûnî, coğrafya, astronomi ve matematik alanlarındaki çok yönlü çalışmalarıyla bilinmekle birlikte dünyanın çapını doğruya yakın bir hesaplama ortaya koymasıyla da meşhurdur. İbn Heysem ise optik ve astronomi konularındaki buluşlarıyla bilim dünyasına yön vermiştir.¹²⁹

7. Sonuç

Bu çalışma, Câhiliye döneminden İslâm'ın doğuşuna ve Mütekaddimûn dönemine uzanan süreçte ilim kavramının tarihî dönüşümünü genel hatlarıyla ele almaktadır. Câhiliye dönemi Arap toplumunda bilginin, genellikle sosyal statü kazandıran, kabile içi dayanışmayı ve pratik yaşamdaki ihtiyaçları karşılamayı amaçlayan bir unsur olarak öne çıktığı tespit edilmiştir. Bilgi aktarımının, sözlü kültüre dayalı olarak toplumda saygınlık gören şâirler, kâhinler, din adamları ve kabile liderleri aracılığıyla gerçekleştiği görülmüştür. Ancak İslâm'ın gelişile birlikte ilmin, vahiy temelli bir yapıya bürünerek insanın Allah'ı tanımasını ve yaratılışın hakikatini kavramasını hedefleyen bir anlam kazandığı sonucuna varılmıştır.

Kur'ân ve Sünnet'in rehberliğinde şekillenen İslâm ilim anlayışının, bilginin toplumun her kesimine yayılmasını ve elit bir sınıfın tekeli altında kalmamasını amaçladığı ortaya konmuştur. Bu bağlamda ilmin, yalnızca dünyevî bilgiyle sınırlı kalmayıp manevî tekâmülü, ahlâkî gelişimi ve toplumsal ilerlemeyi teşvik eden bir yapı kazandığı anlaşılmıştır. İslâm medeniyetinin, vahiy merkezli bilgi anlayışını akıl ve tefekkürle zenginleştirerek aklî ve naklî ilimleri bir arada değerlendirdiği; böylece ilmin kaynağı, kapsamı ve amacı bakımından İslâm'ın özgün bir sistem sunduğunu vurgulanmıştır.

Çalışmanın en önemli katkılarından biri, İslâm'ın bilgiye kazandırdığı bütüncül yaklaşımı ve ilmin toplumsal rehberlikteki yerini vurgulayan düşünce sistemini tanımlamış olmasıdır. İlim, İslâm medeniyetinde yalnızca bilginin edinilmesi değil, onun hayata geçirilmesiyle anlam kazanan bir değer olarak konumlanmıştır. Bu perspektif, İslâm'ın ilim

¹²⁷ Fârûkî - Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 301-307.

¹²⁸ Fârûkî - Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 359.

¹²⁹ Fârûkî - Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 358-360.

dünyasına kazandırdığı derinlik ve ulvî değeri ortaya koyarak İslâmî literatüre katkı sağlamış ve İslâm'ın özgün ilim anlayışını yeniden hatırlatmıştır.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm

- Ahmed b. Hanbel, İmâm. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb Arnâût. 50 Cilt. Beyrüt: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- Al-Rawashdeh, Ziyad. *Kur'an'da İlim Kavramı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/46546.pdf>
- Âlûsî, Şihâbüddîn Maḥmûd b. 'Abdullâh el-Ḥüseynî el-. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-me'ânî (Tefsîrü'l-Âlûsî)*. thk. 'Alî 'Abdülbârî 'Atîyye. 16 Cilt. Beyrüt: Dâru'l-kütübü'l-'ilmiyye, 1415/1994.
- Ateş, Süleyman. *İslâm Tasavvufu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyât, 1992.
- Begavî, Ebû Muḥammed Muḥyissünne el-Ḥüseyn b. Mes'ûd b. Muḥammed el-Ferrâ' el-. *Me'âlimü't-tenzil fî tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Begavî)*. thk. Muḥammed 'Abdullâh en-Nemr. 8 Cilt. Riyâd: Dâru tayyibe li'n-neşr, 4. Basım, 1417/1997.
- Belâzürî, Ahmed b. Yaḥyâ b. Câbir b. Dâvud el-. *Fütüḥü'l-büldân*. Beyrüt: Dâr ve mektebetü'l-hilâl, 1408/1988.
- Beyhakî, Ahmed b. Ḥüseyn b. 'Alî b. Mûsâ Ebû Bekr el-. *Şu'abü'l-îmân*. thk. 'Abdü'l'alî 'Abdü'lḥamîd Ḥamîd. 14 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd li'n-neşr ve't-tevzi', 1423/2003.
- Bilgiz, Musa. *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.
- Bilgiz, Musa. *Kur'an'da Bilgi (Kavramsal Çerçeve, Bilgi Türleri)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerim'in Meâli Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İsmâ'îl el-. *el-Câmi'u's-şâḥiḥ*. ed. Muştafâ Dîb el-Begâ. 7 Cilt. Şam: Dâr İbn-i Keşîr, 5. Basım, 1414/1993.
- Câhîz, Ebû 'Uşmân 'Amr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Kinânî el-Leysî. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrüt: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002.
- Çeşşâş, Ahmed b. 'Alî Ebû Bekr er-Râzî el-. *Aḥkâmü'l-Kur'ân*. thk. 'Abdüsselâm Muḥammed 'Alî Şâḥîn. 3 Cilt. Beyrüt: Dâru'l-kütübü'l-'ilmiyye, 1415/1994.
- Cevherî, Ebû Naşr İsmâ'îl b. Ḥammâd el-. *eş-Şihâḥ Tâcü'l-luḡa ve şihâhu'l-'Arabîyye*. thk. Ahmet 'Abdülgâfûr Aṭṭâr. 6 Cilt. Beyrüt: Dâru'l-'ilm ve'l-melâyin, 4. Basım, 1407/1987.
- Cevzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muḥammed el-. *el-Müntazam fî târiḥi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muştafâ 'Abdülkâdir 'Aṭâ, Muḥammed 'Abdülkâdir 'Aṭâ. 19 Cilt. Beyrüt: Dâru'l-kütübü'l-'ilmiyye, 1412/1992.
- Cumaḥî, İbn Sellâm el-. *Ṭabaḳâtü fuḥûlî's-şu'arâ*. thk. Maḥmûd Muḥammed Şâkir. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.
- Çağrıncı, Mustafa. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlâk ve İnsan İlişkileri*. İstanbul: KURAMER, 2017.
- Dabbî, Ebû'l-'Abbâs Mufaḍḍâl b. Muḥammed b. Ya'lâ ed-. *el-Mufaḍḍaliyyât (Kitâbü'l-İḥtiyârât ve Kitâbü'l-Muḥtârât)*. thk. Ahmed Muḥammed Şâkir - 'Abdüsselâm Muḥammed Hârûn. Ḳâhire: Dâru'l-Me'ârif, 6. Basım, ts.
- Dârimî, Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. 'Abdirrahmân b. el-Faḍl b. Behrâm b. 'Abdişşamed ed-. *Müsnedü'd-Dârimî*. thk. Ḥüseyn Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Su'ûd: Dâru'l-muḡnî li'n-neşr ve't-mevzî', 1412/2000.
- Ebû Zeyd el-Ḳureşî, Muḥammed b. Ebi'l-Ḥattâb. *Cemheretü eş'âri'l-'Arab*. thk. 'Alî Muḥammed el-Becâdî. Mışr: Nehḍatü Mışr li't-ṭibâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzi', 1431/2010.
- Emin, Ahmet. *Fecrü'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*. çev. Ahmet Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Yayınları, 1976.
- Ezherî, Muḥammed b. Ahmed el-. *Tehzîbü'l-luḡa*. thk. Muḥammed 'Avḍ Mer'ab. 8 Cilt. Beyrüt: Dâru ihyâi't-türâsî'l-'Arabî, 1422/2001.
- Fârûkî, İsmâîl Râci el- - Fârûkî, Luis Lâmia el-. *İslâm Kültür Atlası*. çev. Mustafa Okan Kibaroğlu - Zerrin Kibaroğlu. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 3. Basım, ts.
- Ferâḥîdî, Ebû 'Abdürrahmân el- Ḥalîl b. Ahmed el-. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrâḥîm es-Sâmerrâi. 8 Cilt. Dâr ve mektebetü'l-hilâl, ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muḥammed b. Ya'ḳûb. *el-Ḳâmûsü'l-muḥîṭ*. thk. Müessesetü'r-Risâle. Beyrüt: Müessesetü'r-risâle, 8. Basım, 1426/2005.
- Ġazzâlî, Ebû Ḥamîd Muḥammed b. Muḥammed el-. *el-Münḳız mine'd-ḡalâl*. thk. 'Abdü'lḥalîm Maḥmûd. Mışr: Dâru'l-kütübü'l-ḥadîse, ts.
- Ġazzâlî, Ebû Ḥamîd Muḥammed b. Muḥammed el-. *İḥyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrüt: Dâru'l-ma'rife, ts.
- Ġazzâlî, Ebû Ḥamîd Muḥammed b. Muḥammed el-. *Tehâfütü'l-felâsife*. thk. Süleymân Dünyâ. Ḳâhire: Dâru'l-me'ârif, 6. Basım, ts.

- Günçe, Şüheda. "Emeviler Döneminde Mevali Politikasının Rivayetlere Etkisi". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (2019), 15-30.
- Ḥalebî, Nüreddin Muhammed 'Itr el-. *'Ulümü'l-Kur'āni'l-Kerim*. Dimeşk: Matba'atü's-şabâh, 1993.
- Hâşimî, Aḥmed b. İbrâhîm b. Muştafâ el-. *Cevâhiru'l-edeb fi edebiyât ve inşâ' lügati'l-'Arab*. 2 Cilt. Beyrüt: Müessesetü'l-me'ârif, 1431/2010.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥasen el-Ezdî el-Başrî. *el-Cemheretü'l-luğa*. thk. Remzî Munîr Ba'albekî. 3 Cilt. Beyrüt: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1407/1987.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. 'İsâ el-Mürri el-Ḳurtubî. *Tefsîru'l-Kur'āni'l-'azîz*. thk. Ebû 'Abdillâh Ḥüseyn b. 'Ukkâşe, Muhammed b. Muştafâ el-Kenz. 5 Cilt. Kâhire: el-Fârûku'l-ḥadîse, 1423/2002.
- İbn Fâris, Ebü'l-Ḥüseyn Aḥmed b. Fâris b. Zekeriyâ. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. thk. 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dâru'l-fikr, 1399/1979.
- İbn Fâris, Ebü'l-Ḥüseyn Aḥmed b. Fâris b. Zekeriyâ. *Mücmelü'l-luğa*. thk. Züheyr 'Abdülmuhsin Şultân. Beyrüt: Müessesetü'r-risâle, 2. Basım, 1406/1986.
- İbn Ḥaldûn, 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed. *Târîhu İbn Ḥaldûn*. 8 Cilt. Beyrüt: Dâru'l-fikr, 1401/1981.
- İbn Hişâm, Ebü Muhammed Cemâlüddin 'Abdûlmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye (Sîretü İbn Hişâm)*. thk. Muştafâ es-Sakḳâ, İbrâhîm el-Ebyârî. 2 Cilt. Mısr: Şeriketü mektebetü ve matba'atü Muştafâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve Evlâdüh, 2. Basım, 1375/1955.
- İbn İshâk, Ebü 'Abdillâh Muhammed. *Sîretü İbn İshâk (Kitâbü's-siyer ve'l-meğâzi)*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrüt: Dâru'l-fikr, 1398/1978.
- İbn Keşîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâ'îl b. Şihâbiddin 'Umer b. Keşîr b. el-Kureşî ed-Dimeşki. *Tefsîru'l-Kur'āni'l-'azîm*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-ḥadis, 1408/1988.
- İbn Ḳuteybe, Ebü Muhammed 'Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî. *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Ḥadis, 1423/2002.
- İbn Ḳuteybe, Ebü Muhammed 'Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî. *Te'vilü mühtelifü'l-ḥadîs*. Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1419/1999.
- İbn Mâce, Ebü 'Abdullâh Muhammed Yezîd. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. 'İşâm Müsâ Hâdî. el-Cübeyl: Dâru's-Şiddîk, 2. Basım, 1435/2014.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Faḍl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. 'Alî b. Aḥmed el-Enşârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrüt: Dâru şadır, 3. Basım, 1414/1993.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Aḥmed b. Muhammed b. Aḥmed el-Ḳurtubî. *Tehâfütü't-tehâfüt*. thk. Süleymân Dünyâ. Dâru'l-me'ârif, 1384/1964.
- İbn Sa'd, Ebü 'Abdillâh Muhammed. *eṭ-Ṭabakâtü'l-kübrâ*. thk. 'Alî Muhammed 'Umer. 11 Cilt. Mısr: Mektebetü'l-ḥâncî, 1421/2001.
- İşfahânî, Ebü'l-Ḳâsım Ḥüseyn b. Muhammed b. el-Mufaḍḍal er-Râğib. *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrüt: Dâru'l-ma'rife, 1351/1932.
- Ḳudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec b. Ḳudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî. *Naḳdû's-şi'r*. İstanbul: Matba'atu'l-Cevâib, 1302/1885.
- Kutluer, İlhan. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Kutluer, İlhan. *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Maḥmûd Ebü Manşûr el-. *Te'vilâtü'l-Mâtürîdiyye (Te'vilâtü ehli's-sünne)*. ed. Mecdî Baslûm. 10 Cilt. Beyrüt: Dâru'l-kütübü'l-'ilmiyye, 1426/2005.
- Ma'mer b. Râşid, Ebü 'Urve. *el-Câmi'*. thk. Ḥabîbürrahmân el-A'zamî. 2 Cilt. Beyrüt: Tevzî'u'l-mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'an*. ed. Ali Bulaç. çev. Muhammed Han Kayanî vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Münzirî, el-Ḥâfiẓ 'Abdü'l-'Azîm b. 'Abdî'l-Ḳavî el-. *Muḥtaşar sünen-i Ebî Dâvûd*. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-me'ârif li'n-neşri ve't-tevzî', 1431/2010.
- Mürsî, Muhammed Münîr. *et-Terbiyetü'l-İslâmiyye usûlühâ ve tetavvürühâ fi'bilâdi'l-'Arabiyye*. 'Älemü'l-kütüb, 1425/2005.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi 'u's-şahîh*. thk. Muhammed Zihnî Efendi vd. 8 Cilt. Türkiye: Dâru't-ıtbâ'atı'l-'âmire, 1334/1916.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*. ed. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Nâblusî, Muhammed Râtib en-. *Mevsû'atü esmâillâhi'l-hüsnâ ve şifâtühü'l-füdlâ mine'l-Kitâbi ve's-Sünneti*. thk. Bilâl Nureddîn. 4 Cilt. 'Ammân: Müessesetü'l-fürsân, 1435/2014.
- Nasr, S. Hüseyin. *İslâm ve İlim*. çev. İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
- Öğmüş, Harun. *Câhiliyye Döneminde Araplar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Râzî, Ebü 'Abdillâh (Ebü'l-Faḍl) Faḥrüddîn Muhammed b. 'Umer b. Hüseyin er-. *Mefâtiḥu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Şâbü'nî, Muhammed 'Alî es-. *Şafoetü't-tefâsîr*. 3 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1407/1987.
- Sâhib b. 'Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmâ'îl b. *el-Muhîḫ fi'l-luğa*. thk. Muhammed Ḥasen Âlî Yâsîn. 11 Cilt. Beyrût: 'Âlemü'l-kütüb, 1415/1994.
- Sevim, Seyfullah. *İslâm Düşüncesinde Mârifet ve İbn Ârabî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Süyûtî, Celâleddin es- - Maḥallî, Celâleddin el-. *Tefsîru'l-Celâleyn*. 2 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, ts.
- Süyûtî, Celâleddin 'Abdurrahmân es-. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. thk. Muştâfâ Dîb el-Buğâ. 2 Cilt. Beyrût: Dâr İbn-i Keşîr, 1407/1987.
- Şeybânî, Ebü 'Amr eṣ-. *Şerḥu'l-Mu'allakâti't-tis'a*. thk. 'Abdulmecîd Hemevî. Beyrût: Müessesetü'l-E'lemî li'l-Maḫbu'ât, 1422/2001.
- Ṭaberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. thk. Maḫmûd Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-terbiye ve't-türâs, ts.
- Ṭarafe, Ebü Amr b. el-'Abd b. Süfyân b. Sa'd el-Bekrî el-Vâilî. *Dîvânü Ṭarafe b. el-'Abd*. thk. Mehdi Muhammed Nâşirüddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 3. Basım, 1423/2002.
- Tirmizî, Muhammed b. 'İsâ b. Sevrâ b. Mûsâ b. eḍ-Ḍaḥḥâk et-. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Aḫmed Muhammed Şâkir - Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî. 5 Cilt. Mısr: Şeriketü mektebetü ve maḫbu'atü Muştâfâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve Evlâdüh, 2. Basım, 1390/1975.
- Vâhidî, Ebü'l Ḥasen 'Alî b. Aḫmed el-. *el-Vasîḫ fi tefsîri'l-Ḳur'âni'l-mecîd*. thk. 'Âdil Aḫmed 'Abdülmecîd - 'Alî Muhammed Mu'avviḍ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-'ilmiyye, 1415/1994.
- Yavuz, Kerim. *Eğitim Psikolojisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahiy". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/443-444. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 10 Cilt. b.y.: Eser Neşriyat, 1979.
- Yiğit, İsmail. "Mevâlî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/424-426. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Zehabî, Şemsüddîn Ebü 'Abdillâh Muhammed b. Aḫmed b. 'Uşmân bin Ḳâymez ez-. *el-Kâşif*. thk. Muhammed 'Avvâme Aḫmed Muhammed Nemr el-Ḥaḫîb. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-ḫible liş-seḫâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992.
- Zemaḫşerî, Ebü'l-Kâsım Maḫmûd b. 'Umer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf 'an ḫakâ'iki ḡavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücutihî't-te'vîl*. ed. Muştâfâ Hüseyin Aḫmed. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-küttâbi'l-'Arabî, 3. Basım, 1407/1987.
- Zemaḫşerî, Ebü'l-Kâsım Maḫmûd b. 'Umer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *Esâsü'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsîl. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-'ilmiyye, 1419/1998.
- Zevzenî, Hüseyin b. Aḫmed ez-. *Şerḥu'l-Mu'allakâti's-seb'a*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1423/2002.
- 'Abdülbâkî, M. Fu'âd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*. Ḳâhire: Dâru'l Ḥadîs, 1415/1994.
- 'İd, Nevâl bint. 'Abdil'azîz el-. *Mevsû'atü şerḫi esmâillâhi'l-hüsnâ*. 3 Cilt. Şeriketü İsrâ'îl-Ma'rife, 1441/2020.